

Уруглар-
ның эрге-
ажыыСудал болган
автооруктарБаштайгы тыва
эмчилерниң
бирээзи

№ 132 (18559)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyn@tuva@mail.ru
shyn@tuva@yandex.ru

Садар өртөз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
октябрь

23

четверг

«Хемнерниң каттышканы — чүректерниң каттышканы»

Юбилейлиг чыскаалдың тиилекчилерин тодараткан

Дээди шаңналды Чөөн-Хемчиктиң төлээзинге тыпсып турары.

Кызыл хоорайның 100 чылдаанынга тураскааткан сентябрь 7-де эрткен «Хемнерниң каттышканы — чүректерниң каттышканы» деп шиижиткен чыскаал хей чонну кириштирип, хаара туткан.

Ийи шак үргүлчүлзэн чыскаалга 4000 ажыг киржикчилер, 17 кожууннарның делегациязы база хоорайның 60 ажыг организациялары болгаш албан черлери киришкен. Организация бүрүзү бодунун чогадыкчы чоруу-биле кызылчыларны болгаш аалчыларны кайгаткан. Найысылалынга кызыгаар чок ынакшылын көргүскен организация бүрүзү онзаланып, чогадыкчы чоруу-биле ылгалып турган.

Ол болган юбилейлиг чыскаалдың түннелдерин үндүргеш, тиилекчилерин илереткеш, октябрь 17-де Орус культура төвүнге байырлыг байдалга шаңнап-мактаан.

Байырлыг езулалды журиниң даргазы, Кызыл хоорайның мэриниң со-

циал политика талазы-биле оралакчызы Елена Викторовна Хардикова ажыткаш, театржыткан чыскаалдың киржикчилеринге өөрүп четтиришкенин илередип, идепкейлиг киржилгези дээш ТР-ниң Одалга болгаш энергетика, Культура, Информатизация болгаш харылзаа, Өөредилге болгаш эртем, Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа, Экономика, Чер болгаш өнчү-хөреңги яамыларынга хамааржыр албан черлеринге база хуу болгаш күрүнениң 30 ажыг албан черлеринге, организацияларынга база кожууннарга Хүндүлел бижиктерни тывыскан.

3-кү чаданың дипломантыларынга — Тес-Хем кожуун, ТР-ниң Кадык камгалал, Күш-ажыл болгаш социал политика яамылары, 2-гизинге Таңды кожуун, «Россельхозцентр» база 1-ги чаданың дипломантыларынга Чеди-Хөл кожуун биле Кызыл хоорайның мэриязының Өөредилге талазы-биле департаментизи төлөптиг бооп,

Хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан.

3-кү чаданың лауреаттарынга Каа-Хем кожуун биле Саң-хөө-бюджет хайгаарал талазы-биле албаны, 2-гизинге Кызыл кожуун биле «Чунар, хеп чуур комбинат» МУБ, 1-ги чаданың лауреаттарынга «Тываның даг-руда компаниязы» биле Ак-Довурак хоорай төлөптиг бооп, кубоктар-биле шаңнаткан.

Бодунун кожуунунун катататтынмас талаларын илередип, кончуг чараш болгаш тывынгырын көргүскен кызымаккай, шыңгыы белеткелдиг Чөөн-Хемчик кожуун Дээди шаңнал — гран-приге төлөптиг болган. Улуг кубокту кожуун чагыргазының төлээзинге динмиттиг адыш каскаашкыны база хөгжүм үделгези-биле тывыскан.

«Найысылал» бөлүктүн «Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп ырызы-биле байырлал доозулган.

Алдынай СОЯН.

Чурукту Михаил НОРБУ тырттырган.

БАЗА КАТАП М-54-ТҮН АЙТЫРЫ

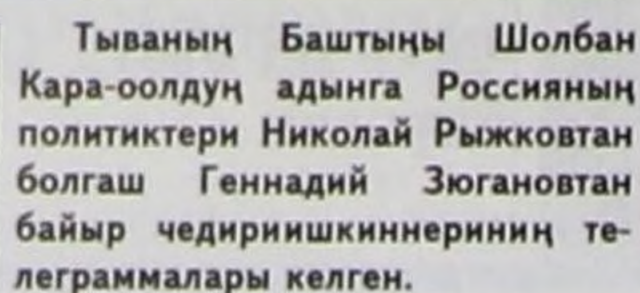
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Кызыл — Чадаана — Хандагайты — Боршоо» автомобиль оруун дамчыдарының айтырынын федералдыг деңнелге шийтирлээрин уламчылап турар.

Шолбан Кара-оол амгы үеде Москвада республиканың айтырыгларын шийтирлеп чоруп тура, ол Россияның Транспорт яамызынга болгаш Росавтоорукка база чедип, ажилчын чугаалажышкыннарны кылган. Айтырыгының кол утказы — «Кызыл — Чадаана — Хандагайты — Боршоо» автомобиль оруун (Моол-биле кызыгаарга чедир) федералдыг деңнелче дамчыдары болуп турар.

Ол Росавтооруктун удуртулгазы-биле чаңгыс эвес удаа ужуражылганы эрттирген, чугула ажил-херектерни чугаалашкан. М-54 федералдыг орукту республиканың мурнуу чүгүнден барыын чүкче өскертириниң айтырынын Тываның Баштыңы 2011 чылдан бээр көдүрүп келген дээрзин сагындыраал. Ооң ол эгелээшкенин Россияның Президентизи Владимир Путин, РФ-тиң транспорт сайыды Максим Соколов деткээн.

Оруктун чаа угланышкыны Россия — Моол кызыгаарга хей талалыг эрттирилгени тургузарын дүргедедир болгаш Европа биле Азияның аразынга транспорт аргыштырылганын Тываны дамчыштыр эрттиреринге байдалдарны тургузар уjurлуг. Оон аңгыда М-54 маршрут республиканың чурттакчыларының 60 хуузу чурттап турар девискээрлерни дамчып эртер болгаш ында амыдыралды шынар талазы-биле экижидери чугаажок. Ол төлөвилелди камгалап тура, Шолбан Кара-оол барыын угланышкында автомобиль оруктарының баксырап турарын, ооң уламындан орук-транспорт озал-ондаанын көвүдеп турарын каш удаа айтып келген. Бо айтырыгны сайгарып көөр кылдыр чоокку үеде РФ-тиң Чазаане кириер.

Ол ышкаш республиканың удуртукчузу Россияның Саң-хөө яамызынга ужуражылгаларны эрттирген. Ооң соонда Новосибирскиге кээр, октябрь 22-де Президентиниң Сибирьниң федералдыг округунда Бүрүн эргелиг төлээниң чанында чөвүлелдин болгаш регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциациязының чөвүлелиниң кады эрттирген хуралыга киришкен. Хурал үезинде Новосибирскиге Сибирьниң агроулетпур комплекзиниң сайзыралының перспективаларын сайгарар, аңаа көдээ ажил-агый продукциязын кири сөөртүр чорукту кызыгаарлаарын болгаш иштики курлавырларны көвүдедирин барымдаалаар.

Олар регионнун удуртукчузун болгаш хэй националдыг республиканын чурттакчыларын ССРЭ-нин

составына Тыва Арат Республиканың каттыжып киргениниң октябрь 11-де демдеглээни 70 чылы-биле байыр чедиргеннер. Байыр чедирген телеграммаларда мындыг сөстөр бар:

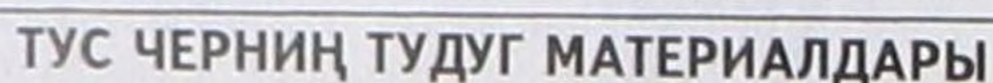
«Хүндүүлү Шолбан Валерьевич! ССРЭ-ниң составинга Тыва Арат Республиканың эки тура-баты каттыжып киргениниң 70 чыл байырлалы-биле Силерге чүректиң ханызындан байыр че-дирип тур мен. Бот-догуннаан күрүнелиг-даа болза, тыва чон бодунуң күзелин езугаар Россияның чоннары-биле каттыш-кан. Россияның составынга тывалар бажың-балгаттыг, өг-бү-лелиг апарганнар. Ол болушкуннуң түңнели төөгүлүг ханы үндезинниг. Ол түңнел аңгы-аңгы салгалдың, сөөк-зының, чо-политиктиг үзелдиг кижилерни чаңгыс аай хөй националдыг чон кылдыр каттыштырган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чөөн Си-бирьден, ооң иштинде Тывадан депутады турган уемни улуг сеткил ханышкын-биле сактыр мен. Бөгүнгү Тыва — феде-рацияның дең эргелиг болгаш аныак субъектизи. Совет үеде ону келир үеже чүткүлдүг республика деп адап турган. Бөгүн Тыва чурттуң удуртулазына даянмышшаан, бүзүрелдii-биле бурунгаарлап орар. Байырлал-биле, эргим тывалар! Силерге аас-кежиин, кадыкшылды болгаш чаагай чүүлдерни күзедим.

Федерация Чөвүлелиниң силерни хүндүлээр
кежигүну Николай РЫЖКОВ».

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич!

Эрчим тывалар! Бистиң Ада-чурт-
тувустуң кайгамчык хүнү — Тыва
Арат Республиканың ССРЭ-ниң
составынга каттыжып киргени-
ниң 70 чылы-биле мээң байыр че-
диришкимни хүлээп ап көрүңер.
Тыва — ол дээрге Сибирьде улуг
ужур-дузалыг культура-төөгүлүг
регионнарның бирээзи. Ада-чурттуң Улуг дайынының аар-бер-
ге чылдарын эгин кожа чурттап эрткен бис, фашист эже-
лекчилерни чылча шапкаш, чурттаар оран-сававысты тай-
бың байдал болгаш чөпшээрержилге-биле туткан бис. Тыва
чоннуң чечектелишсининге болгаш Россияның чоннарының
өг-бүлөзинге улуг келур үени тургузуп алырынга байдалдарны
тургускан ниити өгбелерибизге чоргаарларны күзелиг бис.
Планнарыңарның күүселдезинге чедишкиннерни эгедим! Бүгү
тываларга аас-кежиин, чаагай чүүлдерни күзедим.

Ханы хүндүткел-биле, РФ-тиң Күрүне Дума-
зында РФКП фракциязының удуртукчузу, РФКП-
ның ТК-зының Даргазы Геннадий ЗЮГАНОВ».

Тываның эрге-чагыргалары тудуг материалдарын тус черниц чиг эди-биле бүдүрүнче кичээнгеини угландырып турар.

Сөөлгү чылдарда Тываның тудуг комплекизи шапкын хөгжүп турары-биле ылгалдыг аларган. Көдээнің социал хөгжүлдээнин, хамаатыларны бустур четкен чуртталга бажыңнарындан көжүрериниң, оран-саваларның чер шимчээшкининиң үзінде быжыг болдурарының, өскүс уругларга чуртталга бажыңын тударының программаларын күүсөдириниң талазы-биле идепкейлиг ажылдар кирип турар. Ол ышкаш аныяк башкыларга, дээди өөрөдиге черлерин кызыл дипломнуг доосканнарга чингелделиг ипотекаларны берип турары, аныяк эмчилерге дотациялар, хөй уругларлыг өг-бүлелерни чер участкары-биле хандыраы тудугну шапкынчыдар байдалдарны тургузуп турар.

Чижээ, туумбу бүдүүлгэзи 2007 чылдан 2013 чылга чедир 2,7 катал өскөн болгаш 7,3 миллион кезек четкен, чыылда демир-бетон кылыгларын бүдүрери 900 куб турганындан 4500 кубометр четкен. Чаңчыл апарган тудут материалдары-биле чергелештир тус чер бүдүүлгелериниң чаа кылыглары респ-

публикада калбаа-биле ажыглаттынып турар апарган. Тус черниң тудуг индустриязының улуг-даа, биче-даа, «Жилье» КХН, «Восток» КХН, «Адарон» КХН дээн ышакша бұдүрүглери амгы үеңиң технологиязын болгаш дериг-херекселдерин улам хөйүнү шиңгээдип алатурлар.

Ындыг-даа болза, республикада бүдүртүнүп турар тудуг материалдары тудуг организацияларының негелдезин долучандырып шыдаайын турар. Материалдарының хөй кезинин Саян артындан сөөртүп киририп турары хевээр. Ону барымдаалааш, Тываның Баштыңы Шолбан Кар-оол Дээди Хуралга кылган Айыткалынга республикага тудуг материалдарын тус чериниң чиг эдинден бүдүрерининг талазы-биле сорулганы салган. «Тудуг материалдар үлөтпүрүн катап тургузарының талазы-биле ажылдарның бодап кылдынган планнарын тургузар ужурулуг бис, туйубу болгаш цемент заводтары, ыяхш болбаазырадыр бүдүрүлгелерни, чыылда демир-бетон кылыгыларын, тулуг элезинин бүдүрер цехтерни ажылдадыр херек» — деп, ол демдеглээн.

ТР-нің албан-езузунун
сайтызындан.

ЧАНГЫС БЕРГЕДЭЭШКИН – АРГЫЖЫЛГА

Көдээ херээжен ишчилер-
ниң Делегей хүнүнге тураскаат-
кан байырлалдың Черби суму-
зунга эртерин сонуургап, ынаар
сургакчылап чоруптум. Би-
Хемни кежер паромга хаттын
оожумнаарын манап, 3,5 шак
иштинде машина иштинге олу-
рур келдвис. Байырлал бисти
манап турар эвес, озалдап чет-
тивис. Спортчу маргылдаалар-
ны көөр аргалыг болдувус. Хол
бөмбүүнге 4 команда кириш-
кен, сумунуң херээженнер чөү-
лелиниң командазы тиилекчи
болган. 2-ги чери — Черби
ортумак школазының, 3-күзүн
8-ки хевирниң коррекциялыг
школа-интернадының коллек-
тиви ээлзэн. Канат тыртарын-
га база-ла херээженнер чөү-
лелиниң командазы күштүүн
бадыткады.

Улаштыр Черби суму чагыр-газының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Ш.В.Сандый база херэз-женнер чөвүлелинің даргазы Т.С.Монгуш олар-биле чугаалажып, сонуургаан айтырыгла-рымга харыылап бээрин диле-дим.

— Сумуңар болгаш ооң чурттакчыларының дугайында таныштырып көрүңерем, Шеңне Викторовна.

— Сумуда 1221 кижі чурттап турар. Ол дээрге 318 өрегедир. Хөй кези — аныяк-өскөн. Кырганнар болгаш инвалидтер 300 кижі, оларның 200-зү — назы-хар аайы-биле пенсионерлер.

Ийи школа, участок эмнелгези, аптека, клуб, библиотека, уруглар сады, 3 садыг, пекарня ажылдал турар. Эр кижилеривис арга-арыг ажыл-агыйында, «Восток» КХН-де, «Ойна» алдын уургайында вахталыг ажылдарда ажылдал турар.

Чербижилер чайгы үеде катаар, тооруктаар, мөөгүлээр, аңнаар, балыктаар улус. Тайгкежин четтирип, амыдырап-чурттап турарлар. Бо чайын харын кат шоолуг звес болду. Чодураа безин чок, мөөгү база, чүге дизе чаьс-чайык ховар чай болган болгай. Чогум ажыл-агый чок кижилеривис саны эвээш. Көдээге ажил чок орад деп чүве кайын турар. Эрес, кежээ-ле болур болза, көдээге чурттаалга черле багай болбас. Чаа уруглар садын немей туткан. Ынчангаш ажилчын олуттар немей тургустунган.

— Социал албан черлери

шупту бар, ажилдап турар-
дыр, а тускай эртемниг кадр-
лар-биле хандырылгаңар
кандыгыл?

— Башкылар, кижизидикчи башкылар четчир. Клубта тускай эртемниг Алдын-кыс Сергеевна ажылдап тур, чоокта чаа аттестациязын эки эртип алды. 65 харлаан библиотекавыста хоочун библиотекарь А.И. Березкина ажылдап турар. Республикада эки ажылдыгларың одуруунда киж. «Ветер перемен», «Семейная реликвия» конкурстарыңа киришкеш, тиилеки болган. Суурну-төөгүзү, Симаковтарның өг-бүлезиниң дугайында ажыл-делгези дыка солуң болган. Эмчивис В.С. Савилов мында 20 ажыг чыл ажылдап турар. О — Тываның болгаш Россияның алдарлыг эмчизи. Ырак-узак, озалааш суурда мыңдыг шыырак эмчилик болганывыс — ааскежик. Республиканың Кадык камгалам яамызының конкурзуңга ол киришкеш, «Земский доктор» атты чаалап алган.

— Школаларда ажил-агый эки-ле чоруп турар бе?

— Башкылар — кол даяныр күжүвүс. Ортумак школаны — М.А. Доржу, 8-ки хевирниң коррекциялыг школазын С.В. Кыргыз удуртуп тур.

— Өскүстөрнү чурттаар оран-сава-биле хандылар сорулга силерде кайы хире күүсеттинип турарыл?

— 2013 чылда бир өсүс уругга Сукпак суурда бажыңны туттуруп берген бис. Ол ажыг-лалче ам-даа кирбээн, иштики үүрмек ажылдары артып калган. Ноябрь айда доосту бээр боор. Альберт Кара-Сал бажыңын тудуп доозупкан, ажыг-лалче кирген, төлевир акшазын база алган. 2014 чылда 4 өсүскүстеге бажың тудары планда кирген.

— «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелинге киржиپ турарлар хөй бе?

— Киржип турарлар бар, ийе. В.Щелоков кат-чимис ай-маа болбаазырадып, садып-сайгарып турар. Ары чигири бүдүрүп турар өг-бүлөлөр база бар. Чазанып турар Владимир Хертек, даараныр, аргыыр мас-теривис Чечекмаа Донгак, мал-маган өстүрүп турар Олег Мон-гуш, Салбакай Күжүгет олар — макталдык кижилеривис-тир. Хаван, дагаа, тоолай өстүрүп

турар өг-бүлелер база бар

Сумувуста бода мал бажы
дыка өскөн. Эрткен чылга ден-
нээрге, шээр малдын бажы
база немешкен. Чаңгыс-ла ба-
гай чүве — сиген-ширбил бе-
леткээр девискээривис эвээш.

— Сумунун сайзыралы-
га, амыдырал-чурталганы
бедик утка-шынарлыг болду-
рарыга улуг рольду башкы-
лардан өске кымнар ойнап
турар деп бодаар силер, Та-
тьяна Сергеевна?

Т.С.Монгуш, терээженнер
чөвүлелин даргазы:

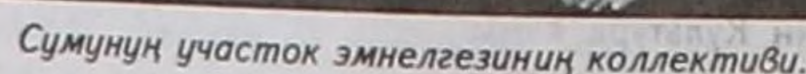
— Хөй-ниити организациялары суму чагыргазы-биле демниг ажылдап турарыыс үрө-түннелди берип турар деп бодаар мен. Херэзженнер чөвүлелиниң арга-дуржулгазы улус Бистиң организациястап турар культура-массалыг хемчеглеривиске доктаамал деткиччилеп келген О.А. Иргитти, Р.К. Сатты, С.А.Кириллованы, М.Б. Оруслайны, «Сударушка» ансамблиниң киржикчизи В.В.Седованы болгаш өскөлөрүндө даа демдеглексээр-дир мен. «Школаже баарынга дузалаш» деп акцияга шупту идепкейли кириштивис, ол ам-даа уламчылап турар. Янзы-бүрү фестивальдар, мөөрейлер, делгелгелер херэзженнер чөвүлелиниң удуртулгазы болгаш киржилгези-биле эртип чаңчыккан. «ХХI чүс чылдың херээжени» конкурса киришкеш, Чечекмаа Донгак кожуунга — 1-ми, республикага 2-ги черни алды. 8 ажы-төлдүг Герасимовтарның өг-бүлезин «Ынакшыл болгаш шынчы чорук» медаль-биле шаңнаткан. Р.И.Лашкова «Кызыл кожуунуң хүндүлүг хамаатызы» атка төлөптиг болганы өөрүнчүг.

Адалар чөвүлели тургустунган, ажалдап эгелей берген. Хөй ажы-төлдүг, үлегер-чижек-тиг ада Эдуард Салчакович Дүктүгбей удуртуп тур. Аныяк өг-бүлелер клуву, профилактори-ка чөвүлели, улусчу дружина-ларның ажылы чогуңмчалыг.

— Эң берге айтырыг — аргыжылга айтырыы деп билип тур мен...

Ш.В.Сандый: Көвүрүг тудар дугайында айтырыг тургустунуп турар. Айтырыг черле шиитпирлеттинер дээрзинге идегеп турар бис.

Светлана БАЛЧЫР
интервююну алган.

УРУГЛАРНЫҢ ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ...

Эрткен неделяда Чөөн-Хемчик кожуунга Уругларның бүрүн эргелиг төлээзиниң хүнүнде Тыва Республикада Уругларның бүрүн эргелиг төлээзи Светлана Аракчаа Чадаана хоорайның ча-

гыргазынга хуралды эрттирген.

Аңаа тус черниң социал политика талазы-биле даргазының оралакчызы Мариана Монгуш, ТР-ниң Хөй-ниити палатазының кежигүнү Аида Бюрбю, Чөөн-Хемчик кожуунуң

Төлээлекчилер хуралының депутады Роза Монгуш, кожуунуң назы чет-пээннер инспекторлары, суму бүрүзүнден төлээлер база ада-иелер киришкен.

Светлана Аракчаа бодунуң ажылын таныштырган соонда, ада-иелер, уруглар азырап алган болгаш хайгааралда ажы-төл алган өг-бүлелерниң айтырыгларына харыыларны берген. Оон аңгыда кожуунда уругларның эрге-ажыы кайы хире камгалаттынып турарын, ол талазы-биле хажыдышкыннарның бар-чогун илередип, ко-рум-чорум үүлгедиишкннеринге каш уруг киришкенин болгаш ону канчаар сайгарып турарын хуралга чугаалашкан.

Светлана Аракчаа 4 уруг азырап алган өг-бүлеге, уруглар садтарынга, спорт школазынга, социал төпке чедип, арга-сүме кадып, ажил-агыйжы чугааны кылган.

Чыылган чонга боттарының кылган календарыларын, брошюраларын үлээн.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу. Чурукта: Светлана Аракчааның «Хээлер» уруглар садының чаштары-биле ужуражып турары.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДАЗЫЛЫ — КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Тыва Республиканың экономиктиг сайзыралының кол угланыышкыны — мал, чер ажил-агыйы. Барыын-Хемчик кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң кол зоотехниги Зинаида Хомушкун болгаш тускай эртемниглер-биле ужуражып, мал, чер ажилы ко-жуунда кандыг чоруп турарын чугаалаштым. Айтырыгларга дараазында харыыларны берди:

— Зинаида Бегзиевна, чыл эгезинде кожуунга мал бажы чеже санныг турганын?

— 2014 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле бода мал 15412 баш, оон иштинде төрүүрү 7883, шээр мал 135731 баш, төрүүр хой, өшкү 74834 баш, чылгы мал 7196, төрүүрү 3397 баш, сарлык 1320 баш, хаван 928 баш турган. Август 1-де киригени-биле, бода мал 19092, немешкени 3980 баш, шээр мал 173977 турган болза, 38246 баш чедир немешкен. Мал бажын өстүрер дээш тускай хем-чеглерни ажилдап кылган бис. Бо чылын Тываның Чазааның грантызы-биле Орлан Монгуш 144 баш хураган-ны, Анай-Хаак Даваалай 30 сарлыкты эрткен чылын садып алганнар. 2012 чылда эъткир, сүткүр уксаалыг 10 инек садып алгаш, оон 9 бызаа кам-галап алдынган. Эрткен чылын 635 төрүүр хой садып алдывыс, 565 хураган онча-менди. Көдээ ажил-агыйга кызымаккай ажил-ижи дээш «Биче-Тал» көдээ ажил-агыйының селекцио-нер зоотехниги Көк-оол Ооржакка, малчыннар Дадар-оол Ооржакка, Ан-чымаа Ооржакка РФ-тиң көдээ ажил-агый сайыдының өөрүп четтириш-кинин тывыскан — деп, ол чугаазын доосту.

Күскү хову ажылының дугайында ко-жуунуң көдээ ажил-агый эргеле-линиң кол агроному Аржаана Иргит-тен айтырдым:

— Аржаана Шойовна, сизген бе-леткелиниң талазы-биле ажилдың кайы хире чоруп турарын чугаалап беричерем.

— Кожуунда ниитизи-биле 9787 га

шөлден 20553 тонна сизгенни кезип, белеткеп алган бис. План 113, 1 хуу күүсеттинген. Күскү сезон үезинде 438 кижилиг 96 бригада турган. Си-ген-ширбиин кезип белеткээринге 52 трактор, 23 косилка, сизген сараат-таар 2 агрегат бар. Тараа культу-раларында кызыл-тасты 249 га шөлге тарып олурткаш, оон 269 центнерни ажаап алдывыс. Бир гектар шөлден дүжүдүвүс 10, 8 центнер. 392 гектар черден арбайны, бир гектарында-на

нуургадым.

— Алдын-кыс Александровна, ажил-чорудулгаңарны танышты-рыптар силер бе?

— Бистиң кожуунда көдээ ажил-агыйны сайзырадыр дээш аңгы-аңгы программалар-биле ажилдап турар бис. Бо хүнде беш кижик акша-биле малды садып алган. Мал кадарары-биле Марина Монгуш биле Светлана Куулар олар арат ажил-агыйының өг-бүлө фермазын тургузуп алган-

11,2 центнерни алдывыс. Суланы 206 гектар шөлге тараан турдувус.

Ногаа культуразындан карто-фельди 254 гектар шөлде олурткаш, дүжүттен 30480 центнер дүжүттү ал-ган. Күскү сезонга 6 комбайн турган. Кожуунуң чагырга даргазы көдээ ажил-агыйны деткип, күскү сезонда 150 000 рубльди ко-жуун бюджетин-ден тускайлап берген.

Көдээ ажил-агыйны сайзырадыры-ның талазы-биле специализи Алдын-кыс Сааяның ажил-чорудулгазын со-

нар. Бо эки эгелээшкинге ам 3 өг-бү-ле немежип, фермаларны тургузар. «Росагролизинг» керээзин езугаар 2 «МТЗ-81» тракторларны ко-жуунга эккелген. Көдээ ажил-агыйның тус-кай эртемниглерни Барыын-Хемчик ко-жуунга тараа урар болгаш сүт, эът, дүк хүлээп алыр биче бүдүрүлгелерни ажадыры чугула-дыр деп бодаар мен.

Дарый-оол КУУЛАР,

ТР-ниң көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы.

Өттүнчек өөренир...

Саң-хөө талазы-биле хайгаараар Федералдыг албан чериниң Тыва Республикада девискээр эргелелин-де удуртукчуноң оралакчызы бооп 23 ажыг чыл үзүктел чок ажил-дап чоруур база бир тергини спе-циалисти «Шынның» номчукчуларын-га сонуургадын. Оон адын Монгуш Сакты-Сүрүңмаа Дарын-ооловна дээр. Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суурга 1968 чылдың октябрь 26-да төрүттүнген.

1990 чылда Россия Федерациязы-ның Саң-хөө яамызының Тывада кол контролер-ревизорунуң аппаратынга тускай ажил-агыйлыг бүдүрүлгелер, албан черлерин хынаар килдистиң даргазынга ажилдап турган мен. Ын-чан бистиң удуртукчувус Павел Ва-сильевич Тихонов (каш чыл бурунгаар чок апарган) кончуг аныяк тыва уруг-ну кабинетке кирип эккелгеш, мынча дидир: «Бо болза Иркутск хоорайда улус ажил-агыйы институтунуң сөөлгү курстун студентизи Сакты-Сүрүңмаа Дарын-ооловна деп кижик-дир. Биске күрүне практиказын эрттирип келген. Ынчангаш практиканың удуртукчузун-га Хүлер-оол Серен-Чимитович Херте-ти томуйлап тур мен, оон-биле черге-лештир студент кижиге дуза кылдыр Сүрүңмааны бир хостуг контролер-ре-визорнуң хостуг олудунга кирип ап болур бис» — диди. Бис шупту ол са-налды деткидивис.

Шак мынчаар ол амыдыралының дөзү болур ажил-ишке эге базымнарын мени эдерип, албан черлери хынап ажилдап эгелээн. Сүрүңмаа Дарын-ооловна ин-ститутка 1968 чылда өөренип киргеш, 1990 чылда дооскан, тускай эртеми — экономист-ревизор. Баштайгы ажилын РСФСР-ниң Саң-хөө яамызының Тыва Республикада эргелелиниң 2-ги катего-риязының контролер-ревизору бооп 1990 чылдың августтан, 1992 чылдың март айга чедир ажилдаан. 1992 чылдың март 3-тен 1995 чылдың январь айга чедир 1-ги ка-тегорияның контролер-ревизорунга, 1995 чылдың январьдан эгелээш, 2002 чылдың алды айга чедир ол-ла эргелелдин килдис начальниги бооп ажилдаан. Оон соонда депшээн, 2002 чылдың алды айдан эге-лээш, 2004 чылдың чеди айга чедир, а 2004 чылдың алды айдан эгелээш, ам бо хүннерге чедир Тыва Республикада РФ-тиң саң-хөө, бюджет хайгаараар эргеле-линиң удуртукчузунуң оралакчызы кылдыр томуйлаткаш, ажилдап чоруур.

2001 чылдың октябрь 23-те Сүрүңмаа Дарын-ооловнага «Россия Федерация-зының 1-ги класстың чөвүлекчизи» деп квалификация разрядын тывыскан.

1999 чылда оон ажилын үнелээш, ТР-ниң Дээди Хуралы (парламентизи) Хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

РФ-тиң Саң-хөө яамызының 2003 чылдың алды айның 20-де дужаалы-биле күш-ажылга чедип алган чедишкн-нери дээш база ол ышкаш контроль-ре-визия эргелелиниң сайзыралынга кириген үлүг-хуузу дээш Сүрүңмаа Дарын-ооло-вна «Саң-хөө ажилының тергини» деп хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Бодунуң ажылынга кызымаа-биле саң-хөө, ревизия-хайгаарал дугайында хоойлуларны, дүрүмнерни кончуг эки шингээди билеп алганының түнчелин-де бо ажилдап келген үезинде че-чаа аныяк специалистерни өөретпээн дээр. Экииргек, дузааргак чаңы-биле кады ажилдап турар эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап алганы өскелерге үлегер-чижек-даа болур.

Хүлер-оол ХЕРТЕК.

СУДАЛ БОЛГАН АВТООРУКТАР

Тыва Республиканы бо хүннерде өске девискээрлер-биле чүгле автомобиль оруу харылзаштырып турар. Москвадан Кызылга чедир самолет-биле чүгле солуй олуруп чорааш келир. Автооруктар кол азы тодаргайлап чугаалаарга, аргыжылган чангыс оруу, республиканы чурттуң өске девискээрлери-биле туштуруп турар. Ол оруктап чүктү сөөртүп турар болгаш пассажирлерни аргыштырар. Ынчангаш кандыг-даа хөөредиг чокка чугаалаар болза, федералдыг автоорук М-54 «Енисей» Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэзинге стратегтиг ужур-дузалыг. Бедик дагларның арттарын ажилдыр болгаш чавызааштыг ховуларны кежилдир чоруткан, ол автооруктуң байдалындан хөй чүүлдер хамааржыр, чеченчидип чугаалаар болза, регионун «кадыкшыл байдалы». Үзүктел чок хандырылгасы болгаш шимчээшкениң айыыл чок чоруун хандырар дээш харысалганы «М-54 «Енисей» федералдыг автооруктуң эргелелин ажилдакчылары бодунга ал турар. Оң кол удуртукчузу хоочун орукчу Андрей Көктү номчукчуларга таныштырайн.

Хол бөмбүүнге ынак чорааны Андрей Бадарчиевичини орук адырынче эккелген. Алдарлыг хол бөмбүкчүзү болур күзел аңаа турбаан, ынчалза-даа бедик деңгелге ойнап, өске мергежилди шилип алгаш, адазы ышкаш арга-арыг адырынче чоруй барып болур турган. Ынчалза-даа Андрей школаның эң-не шыырак хол бөмбүкчүзүнүн бирээзи чораан болгаш, ол күзелин оон-даа соңгаар сайзырадыр бодап чораан. Таныыр эш-өөрүнүн аңаа чугаалааны, Кызылдың автоорук техникуму хол бөмбүүн сайзырадыр талазы-биле улуг кичээнгейни салып турар болгаш шыырак командалыг дээннер. Сес классты дооскан соонда, башкылары ынатпайн турда-ла, Кызылче өөренир дээш чорупкан. «Дөрт чылдың өөредилгези халас эртпээн, өөрениринге четтигип, ынак спортум-биле ойнап чоруп турумда, орукчунун мергежилинге хамаарылгам чайгаар-ла боду менээ төртүттүнүп келген. 1976 чылда дипломну алгаш, чүгле «орук бүдүрүлгезинге ажилдаар мен деп чүвени ынчан билген мен» — деп, Андрей Бадарчиевич сактып чугаалады. Оң соонда ол Красноярскиниң политехниктиг институтунун Кызылда салбырының «Үлетпүр болгаш хамааты тудуг» мергежилинин талазы-биле дээди эртемни чедип алгаш, инженерниң дипломун холга алган. Оң күш-ажылчы оруун бижири болза, ол албанга депшириниң шупту чадазын эрткен.

Институт соонда Шагаан-Арыгның орук-септелге-тудуг участогунун кол инженеринге, Тыва Республиканың орук-транспорт комплекзи болгаш харылзаа сайыдының оралакчызынга база ТР-ниң автомобиль оруктарының эргелелин начальниги болуп ажилдаан. Тываның Чазаа 2010 чылда «Енисей» автоорук эргелели-

нин даргазының эрге-дуjaалынга ажилдаарын сүмелзэн. Маңаа оон долу күжү болгаш профессионал мергежилинге бердингени долузу-биле көстүп келген. Каш-ла чылдар дургузунда Андрей Бадарчиевич «Енисей» М-54 автоорук эргелелин ажилының хемчээлин улгаттырган, автоорук ажаап-тударының байдалын экижиткен, орук шимчээшкенин айыыл чок чоруу бедик деңгелге келген болгаш үзүктелешкин чок шимчээшкенин хандырган.

Автоорук эргелелин удуртукчузу кады ажилдап турар эш-өөрүнүн деткимчезин кезээде ал чораан. «Бистер шупту чангыс аай күзелдиг, чангыс сорулгалыг ажилдап турар бис» — деп, ол үргүлчү чугаалаар. Автоорук ажилдакчыларынга таарымчалыг, эпиг байдалды тургузар болгаш ону башкарар дөрт хүлээлгезинден аңгыда, Андрей Көк хөй-ниити ажилдары-биле база сырый холбаалыг. Ол — ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты. Бо хүннерде бичизинден-не ойнап келген хол бөмбүүнден ол салдырмаан, республиканың Хол бөмбүүнүн федерациязының президентизи. Оң кызымаккай кылып чорудуп келген ажилының ачызында республикада спорттун бо хевир эки сайзырап турар.

«ЕНИСЕЙНИН» АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫ

Бодунун ажил-ижин ол мынчаар таныштырган:

— Автооруктарның байдалын ортумак деңгелде деп чугаалап болур мен. Шынын чугаалаар болза, ырак-узак девискээрлерге сургакчылап чорааш, чамдыкта коргуп, сести бээр хире чүүлдерге таваржы бээр мен. Чажыт эвес-ле болгай, сөөлгү чылдарда федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинин хөй кезин Социге Олимпий оюннарын, Владивостокка АТЭС саммитин белеткээр талазы-биле программаларны күүседиринче чорудуп турган.

Ынчалза-даа ол билдингир, саммит болгаш олимпиада делегей деңгелдиг эргелиг, ону чедишкенин чорутканындан чурттуң ат-алдары көдүрлүр. Бистер оларның мурнунга салдырган улуг төлөвилелдерни боттандыраарынга чедишкенин киришкенинге өөрүп турар бис. Кышкы оюннарда бистиң спортчуларының эң-не хөй медальдарны чаалап алганы — шуптууска чоргаарал-дыр. Бистиң күзеливис болза, М-54 «Енисей» автоорукту тудуп, чаартып тударынга болгаш капитал септелгезин чорударынга чүс хуу акша-хөреңгени бээр. «Акша хөй турбас» дигери дег, чурттуң деңгелинге

ол болдунмас дээрзин кончук эки билеп турар бис. Дыка үр, колдуунда ийи он чыл иштинде чедир акшаландырышкын чогуңдан бистиң автооруктары-выс дыка когараан, ынчангаш оларны катап тургузарынга үе херек. Автоорук М-54 «Енисейден» аңгыда, бистиң боттары-выстың чидиг айтырылгавыс бар, ону Россияның автоорук эргелелин деткимчези-биле шийтпирлээр, олар бистиң бодалывысты дыңнап, билеп турарлар. Орук ажилдарын акшаландыраары чылдың-на көвүдөп кел чыдар, оң дуза-зы-биле автооруктарның байдалы экижээн.

2013 чыл биске үре-түнелдиг болган. Элээш каш кол төлөвилелдер боттанган. Ончалап демдеглээрим болза, Буйба артында хар көшкезинге удур узуну 550 метр камгалал сери тудуун ажылгалга кириген. Бо болушкун — автоорук ажилдакчыларынга улуг байырладдыр, ол орук шимчээшкенин айыыл чок чоруун хандырган болгаш үзүктел чок шимчээшкенин тургускан, кыжын хар көшкезинден бо автоорук болганчок хагына бээр турган. 2009 чылда хар көшкези хөй километр автоорукту дуй алган турган, ону дөрт хүн иштинде аштап-арыглап келген. Ол хире хонуктар дургузунда Тыва Республика даштыкы делегей-биле кандыг-даа харылзаа чок турган. Маңаа камгалал серини эрткен чүс чылдың 80 чылдарында тудуп эгелзэн турган, ынчалза-даа бо айтырылганың чедир шийтпирлеттинмейн турганындан хар көшкезинин айыылдыг девискээр долузу-биле дуглаттынмаан. Ынчангаш оң хуусаазын узаткан.

Үш чыл иштинде үзүктел чок ажилдаан, кышкы кончук соокта безин ажил аңаа уламчылап турган. Тудугчуларның маадырлыг күш-ажылының ачызында ажилды хуусаа бетинде дуjaаган. Бо хүнде ол Россияда хар көшкезинге удур кылган узун хемчээлдиг камгалал серизи-дир, оң

ниити узуну 1340 метр. Ол «полканың» тудуун ажылгалга кириген соонда, орук ажилдакчылары болгаш республиканың чурттакчылары хостуг «тынган». Ынчалза-даа маңаа ажилды ам-даа уламчылаар бодалдыг бис, Кызыл талазынче камгалал серини 160 метр чедир тудары чугула, ол хар көшкезинин айыыл чок чоруун долузу-биле хандыраар. Эрткен чылын 21 километр узун автоорук участогунун капитал септелгезин кылып дооскан, Тес-Хем кожуунун Шуурмак суурунун девискээринде кылымал чарыкты тургузар талазы-биле ажилды дооскан. Бо чылын 96,7 километр автооруктун

септелгезин чоруткан, 4 көвүргүнчү капитал септелгезин кылып дооскан бис.

Бир талада — хая-даш, өскезинде — кадыр эл, эртер оруу кызыы, тар черлер «М-54» федералдыг автоорукта эвээш эвес. Ол талазы-биле чогуур хемчеглерни ал турар бис. Ынчалза-даа ол участоктарда 642-ден 664 километрге чедир чаартып кылыр талазы-биле ажилдарны чорудары чугула. Орукту калбартыр, ында ыргайып чоруткан оруктар бар, ылаңгыя хенертен ээр черлер амгы негелдеге дүүшпейн турар. Чамдыкта ындыг черлерге аар чүктүг машиналар каржып эртип шыдаас апаар. Ынчангаш бо айтырыгны шийтпирлээр дээш ажилдап турар бис.

Бир эвес чедир акшаландырган болза, чер оруктар айтырыы шагда-ла шийтпирлеттине бээр турган. Хууда менээ, орук ажилдакчызынга, Тыва Республиканың чурттакчызынга дыка-ла эпчок-тур, харын-даа ыядыңчыг, кажан аалчы болуп бистиң кызыгаарывыстан Моолче бар чыда, чер орук-биле чоруур. Адак соонда эрткен чылын бистиң күзеливис чедишкенин боттанган, кызыгаарже баар 20 километр автооруктун тудуунун талазы-биле ажилдар кылдырган. Тудуг ажилдарын республикада эң-не күштүг «Восток» КХН албан чери чоруткан. Ында ам Моолга чедир 10 километр автооруктуң участогу артып турар, база-ла чер орук. Ам Россияның автоорук эргелели-биле ол участоктун тудуун чаа төлөвилел-биле эгелээр дугайында айтырыгны шийтпирлеп турар бис. Чер оруктун үрелип турарының дугайында айтырыг шагда-ла тургустунган болгаш бодунун үезинде төлөвилелди ажилдап кылган, ынчалза-даа ол төлөвилел эргижирзэн. Эрги төлөвилелде көңүс өске негелдени салып турар, чамдык көргүзүглер талазы-биле амгы үеге шуут дүүшпес. Ынчангаш бистер чаа төлөвилелди чагыдар күзелдиг бис, бир эвес тудар апарза, кол кичээнгейни шынарынче угландыраар.

Бо чылын «М-54 «Енисей» автоорук эргелелинге федералдыг бюджеттен 2 млрд. 745 млн. 916 муң рубльди берген. Капитал септелгеге болгаш тудугга чарыгдар. А херек кырында автоорукту ажаап-тударынга оон-даа хөй херек. Орук участоктарын септеп турар бис, оларны таарымчалыг байдалче кирип база оон ыңай ону камгалаарын чугулага көрүп, ажаап-тудар талазы-биле ажилды күштелдирип турар. Ынчан ол үр ажылгалтынар. Керээ чарып алган орук албан черлери Малая Желом, Черная речка

болгаш Алеев ключ хемнерни кежилдир көвүргүлгенин септелгезин кылып турар. 36 км узун хемчээлдиг автоорук участогунун капитал септелгези уламчылап турар. Туран хоорайга, Танзыбей болгаш Ой суурларның девискээрлеринге кылымал чарык шугумун тургузарын планнаан. Төлөвилелин ажилдап кылып турар.

Бистиң автооруктары-выста ажилдап турар керээлиг албан черлеринде амгы үениң техниказы, бүдүрүлгө баазалары, шупту эргежок чугула машиналар болгаш механизмдер бар. Оларның чижээнге «Восток» КХН, хуу бүдүрүлгө «Оганесян», «Тываның оруктары» КХН, «Сибмост» ААН-ниң Абаканда салбыры № 91 көвүргү отряды, «Енисейстройсервис» КХН болгаш өскелер-даа. Автооруктун септелгезинге болгаш тудуунга калбаа-биле ажылап, автооруктун ажыглаар хуусаазын узадыр, тургузуун экижидерин көрүп турарлар. Ол бүдүрүлгелер доктаамал техниказын чаартып, ажилдакчыларның билин бедидеринче кичээнгейни угландырып, мурнакчы технологияны ажылгап турар.

Бо хүнде бисте 40 км автоорук арткан, чоокку хүннерде ону септеп доозуптар бис, ынчан М-54 «Енисей» автооруктун шупту девискээринге таарымчалыг орук туруптар. Ынчалза-даа чаа тудуглар болгаш чаартып кылыры негеттинип турар участоктар эвээш эвес, ам-даа бар. Ол угланышкын-биле ажилдаар бис. М-54 «Енисей» федералдыг автооруктун угланышкыны өскерлип турар, регион өнчүзүнден федералдыг өнчүже шилчиткенде, чаа орукка ажилды эгелей бээр. Автоорукту хөй септээн тудум, бистиң республикавыстың моон ыңай хөгжүлдизинге эки байдал тургустунар.

М-54 «Енисей» автоорук эргелели Красноярск край, Хакасия болгаш Тыва Республикаларның девискээрлери-биле эрткен узуну 633 км автоорукту ажаап тудуп турар. Кол хандырып турар участоктары 3-кү техниктиг деңгелге хамааржыр 436 км азы 68 хуузу, а артканнары 4-кү деңгелдин. М-54 «Енисей» автоорукта 45 көвүргү, 2 путепровод, 1 хар көшкезинге удур камгалал сери (галерея) болгаш 48 орук объектинин сервестери бар. Эргелелде 51 киж ажилдап турар, оларның 5-жи — «Россияның хүндүлүг орукчузу» аттың эдилекчилери — деп, ол чугаазын доосту.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Авторнун тырттырган чуртунуң азыраагы.

Дугаржап ХЕРТЕК

«Төрзэн чуртун төөгүп берем»

ЭКТИ БЕДИК МӨНГҮН-ТАЙГАМ

Тываның Баштыңының грант-деткимчези-биле чарлаттынган мөөрейге

(Уланчызы. Эгези № 131 (18558) «Шын» солунда).

Амгы үеде муң ажыг хуу сарлыктыг Байлак Хертеп аныяк малчын бар. 91 чылдар үезинде кожуунга аары Моолдан нептереп, муң ажыг сарлык өлүп ховар делегейде билдингир Тываның ховар дээн оолдарының рээзи, Россияның Маадыры, үеде камгалап сайыдыг Шойгу баштаан бөлүк эгеш, чума аарынын нептерези-биле хемчеглерни чорутуп турган. Ол ынчан дыка чыгып турган.

Кожуунда чылгычылар ырып Кара-Сал, Метпээ, Сургуул Иргит, Намтай Хертек, Сортай-оол иргеш олар. Экономика ырыгунун баштайгы чылдарында кожуунун бода малын оорлап, дереп эгелзэн. Сарлыкты 900 ажыг оорлап турган. 1985 чылда 2000 ажыг турган болза, 1990 чылда үезинде 260 чылгы мал арткан. 2014 чылдың январь 1-ниң аргуу-биле алырга, 750 мал бар. Кожуунун улусчу конгресс комитетинин даргазынга ылдап тургаш, республика ааның эрттиргени архивкалынга олуржуп турумда, ол чонга үлөп бээр деп калдар көдүрлүп турган. Ол үеде көдээ ажил-агыйның ирүкчулары, малчыннарга негиз, харысалгазы кошпакча малды чидирип, садар чоктар көвүдзэн. Малчыннарже үзгөй кошкаган. Олар айы-биле акша-шалың албаскан. Мал продукциязы өртеп болган. Шериг хеви даар дээн дүк хонаштарда октап чыткылаар, харын-даа жаа, бажыңнар чылыглар өлө болу берген. Кандыг-даа леткел чок чуртту хенертен анын экономикадан рынокка экономикаже шилчиткен. Чалдары бо хүннерде ам-а уламчылап турар.

Кожуунга шээр малдыңнын өстүрер дээш кызып ылдап турган малчыннар ий. Дээди Советтин депутаты чораан Тыва АССР-ниң чалдыг малчыны, хүндүткел дээз болгаш күш-ажылдың ызыл Тук орденниң эдилекчи Биче-оол Донгак база аңуң ишти, Тыва АССР-ниң чалдыг малчыны, Октябрь революциязының орденниң чораан Дыргызына Донгак болгаш аадыр-оол Намзын, Дамдын ийин, Кара Баавыл, Чечек ирин, Чүглүр-оол Тарын-Бай, Деспи Чамзы, Серен-Чир, Чак-оол Биче-оол, Хүлер-оол Коңгаржап, Борис Тейнин уркакчы хойжулар турган.

«Малчын» колхозу тургустунганда чаңгыс-даа дээди эртемниг көдээ ажил-агый алазы-биле тускай эртемниг-ер чок турган. Тускай ортурак эртемниг зоотехниктер, чал эмчилери, бухгалтерлер, экономистер Өтбек-оол Хертек, Демир-оол Доскаар, Хойлак-оол Донгак, Сортай-оол Монгуш, Омааш-оол Салчак, Шадыр-оол Ооржак, Байыр-оол Чүлдүм-Сүрүн, Сарыг-оол Шуугуур, Киим-оол Ооржак,

Кижир-оол Монгуш, Успун-Кара-оол, Успун-Кадыг, Владимир Серээ, Амырбит, Дайынчы Дастан дээш, өскелер-даа үр чылдарда кызымак ажилдап чоруур. Ол ышкаш бухгалтер Чондан Хертек, парткомга секретарьлап, экономистеп чораан Насык-Доржу Салчак, Достай-оол Хомушкун олар улуг ажилдарны кылып чораан.

Төрзэн чери, келир үеде өзүп орап салгалдары дээш кызып ажилдап чораан ада-өгбелерин сактып, утпайн чоруур болза эки. Олар — амгы болгаш келир үеде амыдыралдың таваан салган кижилер. Ынчангаш мында хей санныг кижилерниң аттарын сактып, кириген ужурум ында. Оларның үезинде кады ажилдап чораан болгаш үнелеп сактып, өзүп орап салгалга чугаалап, үлгер-чижээн үлгерлеп дамчыдары мээң хүлээлгем деп билер мен. Кожуунун мал аарыгларына удур демисел чорудар станция 1969 чылда тургустунарга, Өвүр чурттуг Пинов Иргит даргалап келген. Мөген-Бүрен көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинин мал эмчизи тускай эртемниг, республикада ат-алдарлыг кижилерниң бирээзи Өшкү-Саар Ооржак хей чылдарда удуртуп, эки диртип ажилдап келди, ам бо хүнде 70 харлыг. Чеден хар чедир улуг харысалгалыг удуртукчу болуп ажилдап чоруур херээжен кижилер Россияда-даа, Тывада-даа ховар деп болур. Үениң негелдезинге дүүштүр чаа чүүлдерни бодап кылып чоруур удуртукчу деп билер мен.

КОЖУУНДА ТУДУГ, ОРУК, ХАРЫЛЗАА АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ САЙЗЫРАЛЫ

Мен 1954 чылда Мөген-Бүренден Мугур-Аксынга бешки класска өөренип дээш кээримге, Мугур хемниң оң талазында каш бажыңнар турган. Школа, интернат, эмнелге, почта-харылзаа бажыңы, ийи магазин турган. Мугур хемниң амгы үстүү суур турар шөлге чаңгыс-даа бажың чок турган, застава шериглеринин боодалга кылыр чери турган. 1956 чылда «Малчын» колхозу тургустунарга Мугур хемниң солагай талазынга бажыңнар болгаш колхоз конторазы туттунган. Ынчан Шуугуур Иргит, Седип Иргит, Делгер-оол Иргит, Доктуш, Буянды, Чамыяң баштаан тудугжулар кайгамчык шалыпкын ажилдап турган. 1968 чылда кожуун катал тургустунарга тудуг-септелге участогу тургустунган.

Чон шоолуг тоовас, шаңнал-макталга-даа ховар кирер, энне чымыштыг ажилдыг, ылап-ла бодунун дерин төп ажилдап чоруур тудугжу кижилер ышкаш буяныг, хүндүлүг кижилер ховар. Олар чырык өртемчиден чарлып чорутса-даа, кылган оран-савазында чон чурттап чоруурлар. Көдээ тудугну сайзырадырынга Достай-оол Хомушкун улуг үлүүн кириген.

ОРУК, ХАРЫЛЗАА

Төп база өске кожууннар-биле харылзажыр машина оруу кылдынмаанда Өвүр кожуунун Хандагайты тавартыр, Моол чуртунун девискээри-биле 200

ажыг километр орукту тускай эрттирилге бижик-биле чон аргыжып, чүктү сөөртүп турганар. Эртерде моол, совет застава-ларны эртип, сумкаларны үжедип, хынадып эртип турганар.

СЭКП обкомундан, Сайыттар Чөвүлелинден даргалар командировкалап келгеш, кожуунун даргалары-биле Барлык хемче чорааннар чүве. Дыка хей чылдар шөйлүп келген айтырыг, 1980-1990 чылдар үезинде дорт орукту ажыгдалга кириген. Ол кожуун амыдыралында чугула айтырыгларның бирээзи болган. Ол орукту ажыгдалга кириеринге, мээң партия райкомунга ажилдап турган үемде бирги секретарь Владимир Хеймер-оол — улуг үлүүн кириген кижилерниң бирээзи. Самолеттер неделя санында ужул турар үеде Мугур-Аксы аэропорт начальнигинге Дамба Доржу хей чылдарда эки ажилдап, чонунга хүндүткелдиг кижичораан.

Кожуунун харылзаа чери бичии ийи өрзөл бажында: ында почта хүлээп алыр болгаш харылзажыр рация турган. Оң баштайгы ажилдакчылары Доржу Салчак, Самбуу Иргит, кадайы Арыкшина, Кечил Хертек. Самбуу оң соонда археологтар экспедициязынга кирип алгаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир ажилдаан. Кечил Хертек — Мөген-Бүренден көрей дайынынга кирип чораан дорт кижиниң бирээзи.

КАДЫК КАМГАЛАЛЫ

Мугур-Аксынга 1940-1950 чылдар үезинде Бегзи Загиявкова деп ортумак тускай эртемниг эмчи ажилдап келген. Мөген-Бүренге орус эмчи база эр эмчилер ажилдап турганын сактыр-дыр мен. Курстар дооскан Дупур, Саарбай деп эмчилер элзэн үеде ажилдааннар. Амгы кожуун эмнелгезинде 19 дээди, 70 ажыг ортумак тускай эртемниг эмчилер ажилдап турар. Машина-техника, чамдык чугула дериг-херекселдер база эм-таң-биле хандырттыган. 1960-1970 чылдар үезинде кожуунун кол эмчилеринге Чүлдүм-оол Иргит, Эрес-оол Донгак үр үеде ажилдааннар. Амгы үеде кол эмчи — Дугар-оол Хертек. Бо эмчи эмнелгени база уруглар эмнелгезин кыска үеде улаштыр туттурган. Акша-төгерики айтырыгы берге үеде ындыг улуг ажилдарны кылдыртып, кыска хуусаада ажыгдалга кириери ындыг белен эвес. Кожуун эмнелгезинге хей чылдарда ажилдап чораан Бай-Тайга чурттуг Данчыт Успун — 75 хар ажыг ажилдаан буяныг, хүндүлүг эмчи. Ортумак тускай эртемниг эмчилер Көвеймаа Успун, Фаиза Сүрүңмаа, Өлчеймаа Саая, Зоя Балды, Раиса Кула, Мая Санаа болгаш өскелер-даа.

СПОРТ, КУЛЬТУРА

1944 чылда кожуунга каш санныг номнар, дорт өг ажилдап турган. Ам 46 муң номнар, 3 библиотека ажилдап турар. Чурттагы чон телевизорун каш аңгы программаларын көрүп, чуртта, делегейде чүү болуп турарын көрүп турар.

Кожуунун спорт, культура

хөгжүлдезинге улуг рольдуг кижилер Самбуу Саая, Чанчы-Хөө Ооржак, Сортуу-оол Сүрүңмаа, Бүрбээ Саая, Манмаш Хомушкун, Чудур Артай-оол, Молдурга Салчак, Майнак Саая, Ульяна Даржаа, Ульяна Монгуш, Адыг-оол Намгай-оол, Калбак-оол Салчак, Владимир Шуугуур, Хунан-Кара Даржаа дээш, өскелер-даа.

Кожуунга спорт ажылын сайзырадырынга Сергей Дагба, Анатолий Самбуу улуг ажилдарны кылганнар. Кайызы-даа тыва хүреш талазы-биле шыырак мөгелер чораан. Шаанда Каргы, Мөген-Бүренге Седип-оол Иргит, Чыдым-оол Иргит, Шожут Иргит, Харлык-оол Салчак, Калдар Салчак, Борбак-оол Иван, Калчан-оол Иргит, Шыдыраа Саая, Дагба Донгак дээш, өске-даа шыырак мөгелер турган. Оларның соонда Дадар-оол Салчак, Манок Успун, Алексей Төрлүк-оол, Сергей Кула, Халарбаа Саая, Каң-оол Доржу, Степан Алдын-оол, Буян Алдын-оол, Борис Доржу, Дыргыч-оол Хертек, Роман Дажы, Хүлер-оол Одай-оол, Никита Саая доктаамал хүрежип чордулар. Амгы үеде спорттун болгаш хүрештин хевирлеринге Россия болгаш республика чергелиг маргылдааларга чедишкенин аныктар көвүдзэн.

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

1937 чылда Мугур-Аксынга, 1939 чылда Мөген-Бүренге эге школалар ажыттыган. Оң мурнунда чайлаг школалары турган. 1947 чылда Мугур-Аксынга 7 чыл школазы ажыттыган. 1941 чылда Мугур-Аксы, Мөген-Бүрен школаларына тус-тузунда 50-60 хире өөреникчи өөренип турган. 2014 чылдың январь 1-ниң көргүзүү-биле 1800 ажыг өөреникчилиг, ийи уран чүүл, ийи спорт школалары, беш уруглар садиктери ажилдап турар. 1945 чылдар үезинде Мөген-Бүрен школазын Балдан Сат деп Чадаана чурттуг кижичи директорлап турган. Оң соонда Семис-оол деп кижичи директорлай берген. Кадайы — башкы кижичи. Ол баян, гармошкага эки ойнаар кижичораан. Мөңгүн-Тайгаже кел чорааш, Каргының Саадак деп артынга кадырдан чуулгаш, ап чораан баяны аңаа үрелген. Ол баянны Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн септеп кылгаш, аңаа өөренип, сөөлүнде барып, ат-сурагыл хей аялгаларны ырыларга чогааткан бот-тывынгыр композитор болган.

Кожуун школаларына ажилдап чораан хоочун башкыларны сактып бижиири берге. Амгы үеде чурттап чоруур алдар-аттыг башкылар: Адыг Хертек хей чылдарда Мугур-Аксы школазын директорлап чораан. Ол боду Бай-Тайга чурттуг кижичи. Бо кожуундан бир дугаар дээди эртем чедип алган, ам сезен хар чоокшулап олурар Долчун Донгак ам-даа кадык-чаагай чурттап чоруур. Башкы кижилерниң ачызында, оларның амыр-дыш чок ажилының түңнелинде чеже кижичи эртем-билиг, ат-алдар чедип албаан дээр.

САДЫГ АЖЫЛЫ

1940-1950 чылдар үезинде чугула херек барааннар: таакпы, серенги, шай, дус, пеставы, чигир дээн ышкаш барааннар ховар турган. Каргы, Мөген-Бүрен девискээрлеринге Бавуу, Тондар, Очур, Севик, Чыдым дээн идекпейжи кижилер Барыин-Хемчиктен, Моолдан эккеп турганнар. Ол барааннарны өске кижилер көдээ чонга чедирип, садыглап турган. Ындыг садыглажышкыны дерги садыгы дээр турган. Чоорту барааннарны Тоолайлыгының улуг белдиринге тургускан баазага Эрги-Барлык-тан эккеп турган. Ол баазаны Саны-Шири Ооржактың оглу Кара-оол эргелекчилеп турган. 1941 чылда Мугур-Аксынга холушак бараанныг бичии садыг ажыттыган. 1956 чылга чедир кожуунга чаңгыс-даа машина чок турган. Садыг ажылы чоорту сайзырап, барааннар көвүдөп, машина азы самолет-биле сөөртүп апарган. Мен райпога ажилдап турар үемде АН-2 деп самолеттар хүнде он беш чедир рейстерни Кызылдан кылып, янзы-бүрү барааннарны эккеп турду. Ол үеде Респотребсоюзтун даргазы Будегечиев, оон белеткелдер талазы-биле Вольченко деп даргалар ажилдап турду. Оң соонда Байыр Санчы, Болатмаа Донгак, Нина Донгак суглар кожуунун садыг ажылын сайзырадырынга эвээш эвес ажилдарны кылган. Садыг ажылының баштайгы хоочуннары: Шомбул Салчак, Байдос Донгак, садыгчылар: Севик Донгак, Адыг-оол Маргыс, белеткелчилер: Буянды Иргит, Биче-оол Салчак.

КОЖУУН ТӨӨГҮЗҮНДЕ БИЛДИНМЕС ЧҮҮЛДЕР ХӨЙ

Шаанда бир ашак: «Мөңгүн-Тайга девискээри шаг-шаанда ээн турган, кайгалдар чурттап чораан чер-дир» — дээр. 1941 чылда кожуунга 1500 ажыг кижичи чурттап турганын бодаарга, ол чугаа шынга чоок. Мээң ачамның ук-төөгүзүн ап көөрге, Бай-Тайга Хемчик бажы Чөөн-Хем деп черден келген аңчы ийи алышкыдан укталган Мөген-Бүрен бажының Хертектери болуп турар. Ачамның авазы Бай-Тайганың Кызыл-Даг чурттуг. Авамның талазындан кырган-авам Алтай крайның Кош-Агач чурттуг, а кырган-ачам Саая уктуг кижичораан. Сааялар Мөген-Бүренниң Кара-Дагны дургаар алды, чеди хире бай-шыырак аалдар чурттап турдулар. Каргы девискээрин ап көөрге, Саая уктуг кижилер Өвүр кожуунун Саглы талазынга чоок Хүрөң-Тайга деп черге чурттап чораан.

Мөңгүн-Тайга девискээринге та кандыг улус дайылдажып чораан чүве. Мугур-Аксының үстүү суурунун девискээринден эгелээш Каргы өрү Мөген-Бүрен бажындан бээр улуг, бичии базырыктар, хөөрлер хөй. Оозун бодаарга, аъттыг шериглер дайылдажып турган. Мөген-Бүрен бажы-биле Каргыже ажып кээр машина оруу бар. 1960 чылдар үезинде чүгге аът оруу турган. Улганды берген улус ону Колчактың Моолче дезип кирген шериниң изи дижир чүве. А бир чамдыктары Чингис-Хаанның шериниң изи дээр. Мөген-Бүренниң Үстүү-Ыймааты деп черде шаг-төөгүдөн бээр улус аржааннап турар Ала-Тайга бар.

Эмчи — эң-не хары-салгалыг, буянынг мергежил. Быжыг тура-соруктуг, чоннуң кадыг дээш демиселге сеткилинден бердинген, сүлдези бедик, чүрээ дидим, бурунгаар көрүштүг кижидир. Олар Гиппократтың даңгыраан хүлээп алгаш, бугу назыда аңаа шынчы бердинип чоруур.

Республиканың баштайгы эмчилеринин бирээзи Билчитмаа Өдеевна Монгуштуң төөгүзүнчө хая көрнүр болза, дыка солун. Ол 1944 чылдың апрель 18-те Тыва автономнуг областың Барыын-Хемчик кожуунунун Эрги-Барлык суурга малчын арат өг-бүлөгө төрүтүнгөн. Ачазы — мал ажылындан аңгыда, аарыг кижилерни база эмнеп чораан кешпи-лама. Ооң үк-төөгүзүндө лама, хам кижилер тургулаан. Авазының баштайгы өөнүң ээзи кыдат омактыг, олар үш уруглуг. Оон элээн чылдар эрткенде, Билчитмаа Өдеевнаның ачазы-биле өг-бүлө туткаш, алды уруглуг болган. Ынчан үениң аайы-биле эмчинин төрелдери репрессияга таварышкан. Олар берге байдалга таваржып турда, Билчитмаа беш харлыг турган. Бичии оол думазын улуг акызы азырап алгаш барган. Билчитмаа Монгуш — өг-бүлениң дың чаңгыс кызы болгаш, чассыг өскен, а арктаннары — шупту оолдар. Кады төрээндер бичии тургашла ада-иезинден чарлып, өскүс арткаш, төрелдеринин холунга өзер салымга онаашкан.

Билчитмаа Өдеевна орлан-шогаа, угаангыр уруг болуп өзүп келген. Ол беш харлап чорда, школаның белеткел класынга өөредип киригеш, интернатка тургузуп каан. Ол Эрги-Барлык 8 чыл школазынга өөрөнгөш, 9-10 классты 1961 чылда Аксы-Барлыкка дооскан. Школага эге класстарга тергип өөреникчи болуп, а дараазында класстарны дөрт-беш демдектерлиг өөренип дооскан. Эки өөрениринден аңгыда, хол бөмбүүнге, баскетболга школаның солуттунмас спортчузу чораан. Хөй-ниити ажылынга идепкейлиг кирип, билигни оожум шынга эдип алыр эштеринге дузалажып, чурттап турган интернат бажынының чөвүлелиниң даргазынга соңгудуп, черле бурунгаар чүткүлдүг кыс болуп келген.

Өскүс арктан школачы уругга бүгү-ле чүве «аяс дээр» дег турбаан. Чүге-ле ийик, школа директору келдиртип алгаш, төрелдеринин дугайында бо-ла айтыра бээр. Авазының кыдат кижиде чурттап чораанын, төрөөн ачазы чүнү кылып турганын, ол кымыл деп сураглап-ла эгелээр. Оон өске хамааты башкыларның хамаарылгазы Билчитмаа Монгушка эвилең-ээлдек, эки чораан. Өөреникчизин бажынычча чалап алгаш, амдангыч чеми-биле чөмгөрип, бажының дүгүн дырап берип, ада-иези дег чагып сургаар. Школа дооскаш, аарыгның чылдагааны-биле дораан-на дээди өөредилге черинче кирип албаан. Кадының байдалын экижидип алгаш, 1961-1962

чылдарда Эрги-Барлык сес чыл школазының эге класстар башкызынга ажылдаан. Институтче өөренир дээш акша ажылдап эгелээни ол.

Каа өөренири, кым болуру ону ындыг-ла дүвүрөтпейн турган. Ынчангаш эмчи эртемни шилип ап, шылгалдазын чийгиле дужаап алгаш, 1962 чылда Иркутскиниң күрүнениң эмчи институтунун студентизи апарган. Дээди өөредилге черинге өөренири белең эвес болган, орус дылды эки билири болгаш шылгалдаларны өй-шаанда дужаап, багай эвес өөренип, бодунуң чаңгыс чер-чурттугларынга дузалажып чораан. Өскүс студент болгаш материалдыг байдалыга дыка бергедээ, чүгүле стипендия (21 рубль-биле) амыдырап келген. Кады төрөөн акылары ында-хаа дузалажыр. Чамдыкта Тываның Кадык камгалал яамызы студентилеринге дузаламчы кылдыр 5-10 рубльди шилчидип бээр, ол үезинде өөрүнчүг турган. Институттун ийи дугаар курузунуң соонда, партияның кыйгыры-биле элээн каш комсомолчулар химия бүдүрүлгезинин тудуунга дузалажыр дээш Ангарск хоорайже чорупкан. Аңаа ажылдап турган үезинде радиога «Бистер, тывалар, тудугда бригадир Билчитмаа Хомушкунуң удуртулгазы-биле эки ажылдап тур бис» деп дамчыдарга, Эрги-Барлыкта чурттап турар акызы думазының адын дыңнааш, чоргаарланып, дыка өөрөөн. Солун, уттундурбас студент үези ол.

Билчитмаа Өдеевнаның болгаш кады өөренип турган эш-өөрүнүң күзели — кезер эмчи мергежил. 1968 чылда институтту дооскан соонда, Кадык камгалал яамызы хуваалда езугаар Билчитмаа Хомушкуну эмчи училищезинин кезер эмчинин эртемни башкылаар кылдыр база поликлиникага дүнеки дежурный эмчи ажылынга кириген. Ажылдап тургаш-ла, бодунуң кадының талазы-биле кезер эмчи болуп, хүнүдери бут кырынга туруп шыдавазын эскерип каан. Ол үеде интернат чок. Институтту дооскан соонда кандыг-даа эмчи болуп ажылдаар турган. Билчитмаа Өдеевна шөлээ үезинде дүрген дузаның болгаш санитар авиацияның эмчининге база ажылдап турган. Мергежилнге кызымаа, ажылынга бердинген оон-на көстүп келген.

Чай чок ажылдап чоруп турган үезинде Балчий-оол Балчинович Кузьма эмчи Билчитмаа Өдеевнаны бодунче кыйгырып алгаш, поликлиниканың эргелекчизи Доржу Көк-оолович Куулар-биле чугаалажырын сүмелзэн. Кыйгырып алгаш, невропатолог эмчи кылдыр ажылдаарын дыңнаткан, Тывага ындыг специалист чугула хереглетиин турган үези ол. 1969 чылдан эгелээш ол ажылче шымнып кирипкен. Невропатологтун хүлээп алыр аарыг кижилери көвүдзэн, харын-даа каш хонук бурунгаар бижиттирип алыр, ээлчег узун. Аарыг кижилер эмнедир дээш хоорайдан-даа, көдээден-даа хөйү-биле кээп турган. Ол үеде республика эм-

нелгеи аңгы-аңгы кезектерлиг турган, ооң соонда бот-тускайлаң кылдыр аңгылап, тургузуп эгелзэн: инфекция, психиатрия, стоматология дээш, оон-даа өске. Ол салбырларга невропатологтар чонну хүлээп турган. Невропатолог эмчи чүгүле найысылалга эвес, республиканың кожууннарынче болганчок-

Эмчи Билчитмаа Монгуш.

ла сургакчылап чоруптар. Аңаа баргаш, аарыг кижилерге арга-сүмелиг тайылбырны берип, дузаны чедирер. Ынчан неврология албанының эргелекчизи Ольга Федоровна Еремеева кожууннарынч төп эмнелгелеринге немей неврология орун-нарын ажыдар дугайында айтырыгны тургускаш, ол сорулгазын чедип алган. Үргүлчү-ле санитар самолету-биле кожууннар кезип, күскү болгаш часкы келдириш-киннерни база кылып чораан.

1971 чылда Виктор Александрович Верещагин эмчи Билчитмаа Өдеевнага ВТЭК-ке ажылдаарын сүмелзэн, тыва омуктыг эмчи-специалист аңаа чугула херек боорга, ол чөпшээрешкен. Ол үеде хоорайның ВТЭК даргазы, терапевт Аркадий Лукич Спиридонов, кезер эмчи Александр Иванович Канунников, карак эмчизи Надежда Николаевна Килина, невропатолог Билчитмаа Өдеевна Монгуш ажылдап турганнар.

ССРЭ-ниң аңгы-аңгы хоорайларынга эмчи неврология талазы-биле билин бедидип ап чораан. Баштайгы мергежилинге билиг бедидеринин курстарын Ташкент хоорайга эрткенни Билчитмаа Өдеевна тодаргайы-биле чугаалады: «1970 чылда кадык камгалал сайыды А.А. Любимовту Николай Васильевич Сизых солаан. Ол сайыт неврология ажылы-биле таныжып тургаш, мени көрүп кааш, бирги ээлчегде мергежилин бедидерин сүмелзэн. Ол чылын Ташкентке путевка келген. Путевканы алырда бергедээштинге таварыштым, невролог Богатовтун кадайы хоорайның эмчилер комитетинин даргазы турган, ол база күзелин илереткен. Мергежилем бедидеринден ойталаарының дугайында мээң-биле чугааны неврология салбырының эргелекчизи О.Ф.Еремеев, кол эмчи Ю.З.Ковенский болгаш хоорайның эмчилер комитетинин даргазы, сайыт Н.В.Сизых чорутканнар. Мергежилем бедидип алыр улуг күзелдиг болгаш, путевканы кымга-даа дүжүп бербээн мен. Адак соонда партия обкомунга Анчымаа Тока дарганың хүлээп алышы-кынынга кирдим. Ажылдаар

100 чылдың кижилери

БАШТАЙГЫ ТЫВА ЭМЧИЛЕРНИН БИРЭЭЗИ

өрээлинче кире бергеш-ле, ылгалап мен, оон элээн тутунуп алгаш, херектин ужурун Анчымаа Амырбитовна даргага чугаалап бердим. Бо дарга республика эмнелгезинин кол эмчизинге телефон дамчыштыр чугаалады: «Силер кезээде тыва эмчилер институт дооскан соонда, мергежилин бедидерин күзевес деп илеткеп турар болгай силер, а херек кырында олар мергежилин бедидер дээш ылгалажып кээп турлар» — дээн. Ол-ла дораан беш ай иштинде мергежилемни бедидер талазы-биле путевканы алдым.

Мергежилем бедидип турумда болган мындыг таварылганы сактып ор мен: бир катап аарыг билдинмес кижини биске эккеп көргүстү. Аарыгны тодарадырынга оорга чүзүнүң суук чүүлү херек турган. Бистиң доцент башкывыс бисче көрүнгөш: «Бо аарыг кижинин ооргазындан сугну кым ап шыдаарыл? — деп, ол айтырды. Шупту ытташаан, мен күзелим-биле холумну көдүрүмге, эштерим менче чиктигинип көрдүлөр. Ол берге даалганы хүлээп алдым. Мээң мурнумда чүзү-даа билдинмес кончуг аарыг кижиде, ооң ооргазының чүзүнүң сөөгүнүң кайда турары безин билдинмес. Аарыг кижилерни эмнеп турган болгаш, арга-дуржулгам улуг турган. Ол-ла дораан эмнээр аргажок турган оорганың кол чүзүн эмнеп кириптеримге, башкымың болгаш эштеримниң карактары улгады берген мени кайгап турлар. Эртенинде профессор мени келдиртип алгаш, мээң дугайымда дыңнаан болгаш, меңээ (чжень-цзю) ине-биле эмнеп өөренирин сүмеледи. Ону база шынга эдип алгаш, шупту шылгалдаларны беш демдектерге дужадым. Өөрөнгөм чжень-цзю терапиязының дугайында эргелекчимге болгаш эштеримге онзагайы-биле чугаалап бердим, ол үеде ындыг эмнээшкенин ажыглап турган. Мен бо арга-биле аарыг кижилерни эмнеп эгеледим. Удаваанда сайыт кыйгырган: «Чүге сен ламалаашкын болгаш хамнаашкынны нептередип эгеледиң» — дээш, бо арга-биле эмнээрин шуут хоруп каан. Ынчан лама болгаш хамнаашкын дугайында эки билип турзум-за-даа, даргага тайылбырлап, шаандагы кыдат эмнээшкенин дээримге, дөмей-ле ине-биле эмнээрин хоруп каан.

Ындыг хоруушкун турда-ла, элээн үе эрткенде, неврологтар И.В.Киселевту, Г.И.Осиповту Москваже ине-биле эмнээр талазы-биле мергежилин бедидеринче чоруткан. Ооң дугайында билип алгаш, ине-биле эмнээр мергежилемни бедидер айтырыгны шупту чадалар аайы-биле тургузуп тургаш, 1980 чылда Казань хоорайже үш ай хуусаалыг өөредилге билим бедидери-биле путевканы алгаш чоруттум. Кажан Казаньга өөренип турумда, меңээ Чазактан телеграмма келген. Кызыл хоорайның улус депутаттарының чөвүлелинге депутат кылдыр соңгуп каанын дыңнаткан болду. Башкыларым меңээ байыр чедирип, мактап,

байырлал кезээдин-даа эрттирген. Өөренип турган үеде ине-биле эмнээр кижилерим сепи алгаш, өөрүп четтиргенин келеридип, чечекти-даа сөнөп турдулар. Кызылга чедип келген поликлиникага чжень-цзю терапиязының өрээлин ажыдап алгаш, аарыг улусту эмнеп кириптим. Хөй чылдар дургузунда неврология болгаш психиатрия талазы-биле консультант болуп ажылдааш, эпилепсиядан арып турар кижилерниң хөй специалистер тодараткан. О аарыг кижилерни долузуп-башкыларын шынчилээринге калбак конференцияны эрттирген мен. Соң чүк улустарының эртемчилер институтунун академигының академиги Седов-биле чугаалаштым. Ол мээң-биле чугаалашканынга өөрүп, элээн сүмелерин бергеш, эртем ажылын бижирин меңээ сүмелди. Кандидат эртем ажылы бижир дээримге, акша бачок болгаш англи дылды билбес турдум. Ынчалза-даа эпилепсия талазы-биле конференцияны эмчилер ортузунга баз эрттирген мен. Чоннуң кады дээш ажылдаан дерим хаала барбаан, ажылымны үнелзү шаңнал-макталды тывыскаан өөрүнчүг» — деп, эмчи чугаазын доосту.

Ол-ла үелерде неврологтун, иглотерапевтинин болгаш эпилептологтун ажылдары дакпырлап кылып турган Билчитмаа Монгуш — хөй санын Хүндүлел бижиктерин эдиле чизи, Россия Федерациязының кадык камгалалының тергипни Идепкейлиг, туруштуг эмчи хөй чылдарда неврологтук килдинтиң профэвилел комитетинин даргазынга, республика эмнелгезинин херээженнер чөвүлелин кижигүнүңе болгаш хоорай совединин ийи чыбыкының депутатынга соңгудуп чораан. 1986 чылдан 1990 чылга чедир ИХЯ-ның санитарлыг кезээнин невролог эмчизи кылдыр база ажылдаан. 1988-1989 чылдарының түңнелин өөренип көргөш, неврологтук аарыг кижилерге калбак эмнээшкени хереглетиинп турары-биле санитар кезээн калбартыры эргежок чугулазының дугайында сүмелзенип кирип чоруур дуржулгалыг, хоочун эмчивис-биле чугааны төндүрүп тура, буянын иштиң ахалаттыг төлээзинин туруштуг, быжыг тура-соруктуун магадап артым.

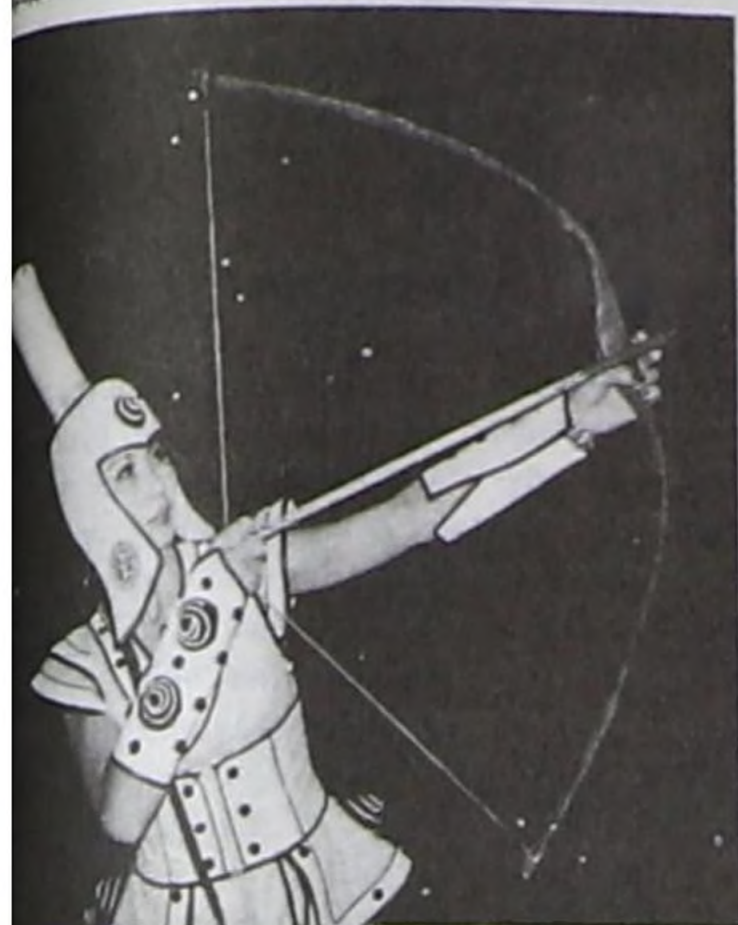
Билчитмаа Хомушкун Тыва телевидениениң баштайгы тыва оператору, хүндүлүг дыштанылгаже үнүжө ол-ла ажылынга ак сеткилдиг ажылдап, бараан болган Карыма Монгуш-биле өг-бүлө тудуп, кады чурттааш оолду, кысты төлөптиг кижилер кылдыр өстүрген. Улуг уруу авазы ышкыш эмчи эртемниг, оглу — пенсия фондузунуң ажылдакчызы. Уруглары ада-иезинден аңгылап, өгүлү-баштыг, уруг-дарыгыг чурттап чоруурлар. Эмчинин өөнүң ээзи эрткен чылын чырык өртемчиден чарлып чоруткан. Боду уругларының аразында чаптанчыг уйнуктарын карактажып чоруур кырган-ава.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чыраа

СЦЕНАДА – БУРУН ШАГНЫҢ ТООЛУ

Национал театрының сценазынга Владимир Серен-оолдун «Каң-кыс» деп шүлүглелин тургускан. Владимир Серен-оолдун маадырлыг шүлүг-«Каң-кысты» Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының режиссеру Сюзанна Ооржак сценага тургузар деп шийтирилээн. Ооң келгели үр болган, ажылды бо чылдың январьда-ла эгелээн турган.

Виктор Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрының артизи Чечек Монгуштун «Каң-кыстың» ролун күүседип турары.

Тыва маадыр кыс Каң-кыстың омур-хевиринге ук курган режиссер дайзынын чүгле угааны-бис, кажар аргазы-биле тиилеп алыр кыстың айында шиини тургузарынга театрының аныяк истерин хаара туткан. Аңаа кол кичээнгей-авторнуң чечен дыйынче, маадырлыг тоолу аас чогаалынга байлак шынарынче, чаагай эшкенинерже болгаш бойдуска чүдүүрүнче, үс кюжиниң ырларыңче, кожамыктарже, аас быжышкыннарынче, ынакшааннарның ырларыңче адырган.

Бүгү ырларны Россияның болгаш Тываның үстүң артизи, чоннуң ырларының сураглыг кедикчизи Надежда Куулар күүсеткен. Шииге черни ойнаан хөгжүм ээлеп турар, театрың истери дошпулуурга, игилге, лимбиге ойнап арлар.

Национал омур-хевирлерни тыва театрга бо дургузунда элбээ-биле ажыглап келген болза, режиссер сценага дыка чаа чүүлдерни кирип шыдаан. Артистерниң рольче ханылап бериниң чаа хевирлерин ол тыпкан, чөөн чүк рунуң аялгаларын Россияның театр школа-ның чаңчылдары-биле холбаштырган, артистерниң сөстөр оюнун эвээш шимчээшкенин тургаш күүседир аажок солун. Театр-ның аныяк чурукчузу, Санкт-Петербургтун театр уран академиязының доозукчузу Маннай Хомушкунуң биографиязы көрүкчүнү тоолчу кижиниң тодарының маадырларынга чедире бээр. Косм талазы-биле чурукчу Кулчаана Шокон оон ктомнери өскелерден онзагай дээрзин база тап бадыйкаан.

Сураглыг тоолду тургусканының дугайында дээр эртемденнерни, чогаал болгаш хөгжүм кылдакчыларын сорук кириген, ынчалза-даа түрээр аргажок чүүлдер кирген тоолду сценага тургузары болдунмас дээн хевирлиг чигизи-кишкенин база тургулаан. Шиини дужаал тур-га, февраль 15-те, баргаш, олар шиини хүлээп ыр деп шийтирпирин үндүрген, ол улуг сценаже түп кээрге, ону Тываның бүгү сургуулдарына болгаш студентилеринге көргүзөр, тыва чугаа-ның кайгамчык аянын, шүлүглелдин ужур-тазын канчаар илередирин сонургадыр орулга салдырган.

Театрың болгаш Культура яамызының специалистериниң, а ол ышкаш ат-алдарлыг чогаал болгаш хөгжүм ажылдакчыларының киржилгези-биле эрткен уран чүүл чөвүлелиниң хуралынга кирген саналдарның чамдызын көргүзээли.

Аржаана Сүктер, ТР-ниң Культура яамы-зының специализи: «Шии аажок солун болгаш

сагыш-сеткилди хаара тудуп турар-дыр. Тургус-каны онзагай. Театрга ындыг шии херек деп санаар мен».

Николай Ооржак, режиссер: «Шииниң дылы аялга-биле демей чараш-тыр. Тоолду номчуру солун, бурун шаг биле амгы үениң харылзаазы көстүп турар».

Зоя Самдан, филология эртемнериниң кандидаты, чогаал ажылдакчызы, фольклорист: «Улустуң аас чогаалының эң чараш хевир-лерин режиссернуң шилип алганы кайгамчык-тыр, өлөй ыры, өскүстүң ырызы, кожамык – ырылар, чон-нуң аас чогаалы – чалбарыг, каргыш, йөрээл, аас былаажышкыны база солун. Шииде аныяктар болгаш хоочун, ат-сураглыг кижилерниң киржип турары база солун. Дөрт салгал деп санадым. Аныяк улустуң бо тоолду ынчаар долзуу-биле көргүскенин чаа ажыдышкын болгаш улуг болушкун деп санаар мен. Шүлүглелге меңээ таарышпайн турган чүүлдерни режиссер хоюглап каалкан. Чижээ, шииниң маадыры биле аныяк эзирниң аразында ынакшылдың дүрген көстүп келири. Шиини орус дылга тургузарын санал-дал тур мен, Анатолий Преловский ону тергин эки очулдуруп каан болгай. Шиини онзагай деп санаар мен. Россия биле Тываның демнежилге-зиниң 100 чылында тыва дылдың хевээр артка-нының, ону аныяктарның ажыглап турарының көргүзүү деп үнеледим. Театрга хөй чыл дургу-зунда чогаал кезээн башкарып ажылдап чораан Владимир Серен-оолдун шүлүглелин тургусканы оон чогаалының бедик үнелели болур».

Зоя Кыргыс, уран чүүл доктору, хөгжүм ажылдакчызы: «Хөгжүмге хамаарыштыр бүгү чүүлдер чогумчалыг-дыр, шилчилге кайгам-чык, ынчалза-даа ам-даа белеткенер болза эки. Хөгжүмнүң дораан эгелевин, чоорту дыңналып кээри чугула, чүге дээрже эрткен үениң төөгүзүн көргү-зүп турар болгай. Сөөлгү кожамыктарның бирээ-зинге оон-даа бурунгу кожамыкты немээр херек. Маңаа ажыглаан амгы үениң аялгазы дең-дески чорукту үрөп турар. Аныяк артистерниң шимчен-гири меңээ аажок таарышты».

«Каң-кыс» деп шийден сцена. Каң-кыс – Чечек Монгуш, Шой-Төгүс – Айдыс Даржай.

Маргарита Кунгаа, педагогика эртемнери-ниң кандидаты, филолог: «Солун болгаш кай-гамчык шии-дир, бурунгаар көөр болза, театр-ның чаа угланышкыны деп болур. Оон автору Владимир Серен-оол шүлүглелинге чоннуң тоол-чуларының сюжет тургузар чүүлдерин шилип алган, тыва чоннуң байлак дылын чогумчалыг ажыглаан».

Февраль 15-те критиктерниң бүгү саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин хүлээп алган, ону барымдаалаан. Аныяк артистер дыл-домаа-биле ажылдаарын күштелдирген, хөгжүмнүң эпчок черлерин эткен. Амгы үеде театрың сцена-зында шииниң сөөлгү белеткелдери чоруп турар. «Каң-кыс» деп тоол октябрь 26-да Национал театрың кол сценазынга орус дылче олчулгалыг үнөр.

Виктория ХОМУШКУ.

Климентий ХОМУШКУНУҢ тырттырган чуруктары.

В.Көк-оол аттыг Национал

хөгжүм-шии

театрының репертуары:

Октябрь 26-да 17 шакта

Владимир Серен-оолдун шүлүглели-биле тургускан «Каң-кыс» деп шии. Режиссеру – Сюзанна Ооржак. Шии тыва дылда болур, орус дылче очулгалыг.

Рольдарда: Чечек Монгуш, Айдыс Даржай, Мерген Хомушку, Аржаана Куулар, Уран-оол Стал-оол, Анай-Хаак Донгак, На-дежда Ооржак. Орлан Оюн, Айзана Чылбак-оол.

Октябрь 31-де 18 шакта

Баштайгы тыва профессионал режиссер, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Сиин-оол Оюннуң 80 харлаа-нынга тураскааткан чогаалдыкчы кезээ.

Ноябрь 2-де 17 шакта

Тываның Улустуң чогаалчызы Александр Даржайның 70 хар-лаанынга тураскааткан «Черге чедир мөгөйдим» деп юбилей-лиг кезээ. В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры болгаш тыва национал оркестр киржир.

Ноябрь 7-де 18 шакта

Россияның болгаш Тываның алдарлыг артизи Анзат Куулар-ның «Дүжүмде-даа, чүрээмде-даа – театрым, рольдарым» деп юбилейлиг концерти.

Билеттерни театрың кассазында садып турар. Айтырыг салыр телефоннар: (39422) 2-41-14; 2-11-41.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша-хөреңгизин

бажың тударыңа, бажың (чурттаар дача) садып алы-рыңа ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября 2011г. ОГРН 1061901008806

Төлевирилг үндезинге парлаан.

ДЫҢНАДЫГ

Харылзаа адырыңа, информастыг технологияларга болгаш массалыг коммуникацияларга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның (Роскомхайгааралдың) Енисей эргелелиниң сагындырары болза: хуу медээлер-биле ажылды организастан болгаш (азы) боттандырып турар күрүне, муниципалдыг органнар, юридиктиг болгаш тус-тус кижилер хуу медээлер-биле ажыл чо-рудар сорулгалының дугайында Роскомхайгааралга дыңна-дыр хүлээлгелиг (2006 чылдың 07.27-де «Хуу медээлер дугайында №152-ФЗ Федералдыг хоойлунуң 22 чүүлүнүң 1 кезээ»). Хуу медээ-лер-биле ажылдаарының дугайында дыңнадыгның майыын (моон ыңай – дыңнадыг дээр) болгаш ону долдурарыңа хамаарышкан сү-мелерни Роскомхайгааралдың Енисей эргелелиниң Кызыл хоорайда девискээр салбырындан ал болур, а ол ышкаш хуу медээлер порта-лынга дыңнадыгның интерактивтиг хевирин долдуруп болур (<http://pd.rkl.gov.ru/operators-registry/notification/>). Портал дамчыштыр келген дыңнадыг-биле ажылды Роскомхайгааралдың Енисей эргелелинче оператор дыңнадыгның саазында парлаттыңан болгаш ат салган хевирин дамчыткан соонда эгелээр.

Дыңнадыгны Роскомхайгааралдың Енисей эргелелинче бижимел хевирге дараазында: Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, бажың 156а, аб.хааржаа 53 деп адресче чорудар, (39422)2-28-06, 2-02-99 деп телефоннардан азы Кызыл хоорай, Дружба кудумчузу, 156 бажың, каб.201 деп адреске кээп тайылбырны ал болур.

Хуу медээлер-биле ажылдап турар операторлар Роском-хайгааралдың Енисей эргелелинче «Хуу медээлер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 22 чүүлүнүң 3 кезээниң 5,7,1,10 болгаш 11 пунктуларында айыттыңан медээлерни кириер.

Хуу медээлер-биле ажылды дыңнадыг чокта боттандырып тур-рар күрүне, муниципалдыг органнарда, юридиктиг черлерде болгаш тус-тус кижилерде хуу медээлер-биле ажыл кылыр эрге чок. А ол ышкаш «Хуу медээлер дугайында» Федералдыг хоойлунуң 24 чүүлүн езугаар Россия Федерациязының хоойлужулгалында көрдүнген харысалгага онаажыр.

Шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүле-леринге компенсация төлевирилери

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал полити-ка яамызының хамаатыларга дыңнадыры болза, «Шериг ал-банныгларның акша төлевирилиң болгаш оларга чамдык төлевирилер кылырының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 3 чүүлүнүң 9,10 болгаш 13 кезектеринде доктаадып тур-гускан саң-хөө хандырылгазының болгаш ай санының акша компенсациязын төлээриниң дугайында 2012 чылдың фев-раль 22-де Россия Федерациязының Чазааның №142 доктаа-лынга дүүштүр ай санының акша компенсациязын шеригте алган кемдээшкениниң уржуундан инвалид апарган шериг ал-банныгларга болгаш шериг албан-хүлээлгезин күүседип тур-гаш, өлүрткен (өлген) азы шеригте алган кемдээшкенинден өлген кижилерниң өг-бүлелериниң кежигүннеринге төлээр.

Тодаргай тайылбырны Кызыл хоорай, Кочетов кудумчу-зу, 35 деп адрестен азы 2-14-92 телефон дамчыштыр ал болур.

Чагаалар аразындан

Хоочуннарга суй белек

Хоочуннар хүнүн Өвүр ко- жуунуң чагыргазы бе- дик деңгелге эрттирген. Хем- чегниң кол сорулгазы — улуг назылыгларны хөй-ниитиниң кичээнгейинче хаара тудары.

Монгуш Доржу аттыг төп библиотеказын ажалдакчыла- ры номчулга залына «Бистер, кончуг анык чораан бис» деп «төгериң столду» «Сорукту- лар» клувунуң кежигүннериниң аразына эрттирген. Дыштаныл- га келгизинге «Чалыы үевис» ыры мөөрейин болгаш «Амдан- ныг чөмөргө» аш-чөмөң дел- гел салган.

84 харлыг Тере-Бижи Ажыковна Ооржак кожуун эм- нелгезинде эмнедип чыдар, кожуун чагыргазының удур- тукчулары хоочунга чедип, Хүндүлел бижики болгаш бе- лекти тывысканнар. Хандагай- ты суурда 12 хоочуннарның бажынарына Хандагайты су- музунуң баштыгы Чечек Он- дар, Төлээлекчилер хуралы- ның депутаттары чедип, оларга кадарны болгаш аяктарны белекке берген база ажил кылып шыдава 4 кырганның ажил-агыына дуздалашкан.

Хоочуннар аразына шыды- раа болгаш «хөглүг старттар» маргылдааларын эрттирген. Бо

хемчеглерге 60 хардан өрү на- зылыг хоочуннар иделкейлиг болган. Шыдыраа оюнунга 34 хоочуннарның аразындан бир- ги черни — Кызыл-оол Ооржак, 2-гизи — М.Чындай, үшкү чер- ни В.Донгак тус-тузунда алган. Шашки маргылдаазына 21 хоочундан 1-ги черни — Ден- зинмаа Монгуш, 2 дугаарын — А.Монгуш, 3-кү черге Ч.Кыргыс төлөптүг болган. «Хөглүг старт- тар» спортчу хемчегге 2 коман- дадан «Кадыкшыл» командасы тирилген, 2-ги черни «Солныш- ко» алган. «Иделкейлиг болгаш туруштуг хоочун» деп шаңнал- ды кожуунуң хоочун эмчизи Оксана Монгуш алган.

Байырлыг келгизинге чыгып келгендерге 40-60 чылдарның хөгжүмүнүн аялгалары таалан- чыг чаңгыланган турган. Аңаа «Танцор Диско», «Кожамык- ка кончуг-ла мен» болгаш шүлүктөр мөөрейлерин эрттир- ген. Кожуунуң өөредилге ал- бан черлери сентябрь, октябрь айларда тимуржу командалар- ның киржилгези-биле «Хоо- чунга дуздалаш» деп акцияны организастан.

Алдынай ХИРБЭЭ,
Өвүр кожуунуң чагырга
даргазының оралакчысы.

Кудукту кастырып берген

Чаа-Хөл кожуунуң Ак- Тургу суурнуң Совет- ская кудумчузу — суурнуң арты- кы талазында даглар баарында, суг-чардан ыракта кудумчу. Бо кудумчуда кудук үрелгеш, ооң чурттакчылары хемден болгаш өске кудумчуларда кудуктар- дан суглап, аш-чөм хайынды- ырып ижер, чунар болгаш хүн бүрү ажилгаарын херек сугга бергедеп шаг болганнар. Ынчангаш үрелген кудукту сеп- теп бээр азы чаа кудук кылып бээриниң дугайында делеглер- ни эрге-чагырга органнына кирип турганнар.

Оларның чагыын Тыва Рес-

публиканың Дээди Хуралының депутаттары: К.Т. Даваа, Э.Э. Дагба-Лама, Х.В. Кызыл-оол суглар күүседип, Советская ку- думчуга чаа кудукту август айда кылдырып бергеннер.

Совет шагда чугаалажып турганы-биле алыр болза, «чоннуң айбычылары» депу- таттар Советская кудумчузунуң чурттакчыларының суксунун хандырган деп чугаалап болур. Биске улуг ачы-дузазын чедир- ген кижилерге өөрүп четтирге- нивисти «Шын» солун дамчыш- тыр илереттис.

Надежда САГААН,
кудумчунуң чурттакчысы.

Чаа оран-сава тудуу

Республиканың хоорай, суурларында чылдың- на тудуг ажилы көскүзү-биле туттунуп турар. Кудумчулары- выс чаа бажынар-биле аян- шинчи кирип келген, чараш омур-хевирни тургузуп турар. Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузунда 2009 чылда Адыгбай кудумчузунга тудуг кылыры- биле билдиришкенин уруувус А.Чооду кириген. Уруувус ту- дуг кылыры-биле материалын сөөртүргө, ооң бичии уруу Ай-

луна авазына дузалажыксаар турган. Ам сумуда таваан сал- гаш, дөрт ханазын тудуп алган бажынарның ээлери акшалан- дырышкынын ап турар. Уй- нуувус бо чылын 1-ги классчы апарган. Айлуна авашкыларның бажынын кажан акшаландырар ирги? Авашкылар боттары чаа бажыны улаштыр кылып алыр дээш дыка кызып турарлар.

Ортун-оол САЛЧАК.
Дапсы-Аксы суур.

АЧАМ ТАНЫЖЫ АНИСИМОВ

Бистиң Шагаан-Арыг хоорайның үндөзлек- чи орус чурттакчылары Моро- зовтар, Соколовтар, Шумов- тар 1800 чылдарда-ла көжүп келгеннер. Бөдүүн орустар биле тываларның аразында харылзааларны дараазында чижек-биле бадыткап болур мен. Эрткен вектин 30-40 чылдар үези. Кырган-ачам

Кызылда орус таныжы Ани- симов деп кижиниң бажы- ңына баргаш: «Мой балан у тебя ночевать» — деп чугаа- лаар. Соонда улгадып кел- геш, «балан» дээрге «оглум» дээн деп билип алган мен. Славян улустарның чугаазы- да ындыг сөс бар чүве-дир. Мал-маганын орус чуртта- чылардан сиген кезер аът

машиназы, аът дырбаажы андазын, илиир дээш, өскө даа дериг-херекселге аз бараанга ачам орнап алып ынчангаш-ла боор, Ша- гаан-Арыг, Чааты, Торгалы ынчаар орус, тыва улус эң найыралдыг чурттап келген.

Дадар-оол ДАНЗЫН-ОО,
Шагаан-Арыг

СЕЗЕН ХАРЛААН УГБАМ

Элдеп-даа чүве. Мен ам 80 хар чоокшулай берген мен. Меңээ бир угбай келген. Омур-хевирин көө- рүмгө мээң ачамның оол дуң- мазының уруу-биле дөмей. Ук-төөгүзүн сонугап айты- ра бээримге, Сүт-Хөл чурттуг өгбевисти Самбың дээр деп бо. Самбың — ачамның акызы кижиге. Ынчаар танышпааным, көрүшпээним угбалыг апар- ган мен. Ооң адын Светлана Шагдыровна Чолдак-оол дээр. Ам ооң чугаазын доп- чулап көрейин:

— Күжүр дуңмам, 80 харлаптым. Ада-иём Эйлиг-Хемге чурттап чораан. Авам — эмчи, ачам — башкы. 1955 чылда эмчи училищезин доос- тум. Ол үеде машина-тех- ника бар эвес, кадыр-берт,

суг-чар кежер Эйлиг-Хемниң аалдарына аъттыг, чадаг, чайын, кыжын, караңгы дү- нелерде чалалгаларже чоруп турган. Берге-ле ажил. Аны- як болгаш шыдап чорааным ол. Кижиниң эдеришкен эжи эки боорга, кижиге хөй-аъттыг боор чорду. Уругларым ача- зын Кара-оол Кыргысович дээр. Бүгү назынында баш- кылап чораан. Ол төрүмелин- ден салым-чаяанныг: ыр- лаар, шүлүктээр, чуруттунар, чон ортузунга лекция-бесе- далар номчуур, ойнап-хөглөп турда кайгамчык кижиге. Оон аңгыда хаактаар, волейбол- даарына тергилер ынак тур- ган. Үш уруглуг, ийи оолдуг мен. Өөм ээзиниң аайы-биле Тожу, Чаа-Хөл, Эйлиг-Хем, Чадаана, Каа-Хем кожуун-

нуң Дерзиг-Аксы школазын 10 ажыг чылдар дургузуп ажилдадымыс. Кайывыс-да — күш-ажылдың хоочуннар бис. Ачамны Кара-оол Кы- ргысович, авазын Сесег джиге Кайызы-даа чонунга хүндү келдиг, алдарлыг малчыны чораан. Авамның алыс чурт- туг Сүт-Хөл. Самбың деп өгбө вистиң дуңмазы, а мен өгбө вистиң огу Шагдыр деп кижиниң уруу-дур мен — деп ол чугаазын төндүрдү.

«Ада көрбээнин огу»

Көөр,
Ие көрбээнин кызы көрө
деп чоннуң үлегер дома- чиге-ле сөглээн-дир деп ба- дап артым.

Эрензен ТЕЖИ
Кызыл хоорай

КЫРГАН-АЧАВЫСТЫҢ ИЗИ

Бистиң өгбөвис Намзын Сериин-Турарович Мон- гуш 1906 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме сумузунга төрүттүнгөн. Ооң дугайында кырган-авам Татьяна Намзын- овна Манзынмааның чугаазын сактып бижидим.

Ол ажилчин, бөдүүн, чон- зурак, мөге-шыырак кижиге чо- раан. Шаанда МЧЭ тургустун- майн турда, тывалар быдаргай чурттап чораан үеде кырган өгбөвис ол чарык Шеле-Кужур деп черге чурттап, ажы-төлүн азырап-өстүрүп келген. Орук- чирик тударына, бажың-балгат тударына кончуг-ла сундулуг чораан. Ол чарыкта Кургол деп кадыр черни дескилеп тургаш, бажың туткан. Ол бажыңга улуг огу Көк-оолду Баян-Та- ла чурттуг Хажат чаавай-биле өглээн. Хаяны бузуп тургаш, ол бажыңны тутканын, орук-чи- рикти даштардан чыып тургаш кылганын Баян-Таладан келген кудалары көргөш, кайгап кал- ган. Кырган-ачам кончуг тудуг- жу болган. Барган-на черинге бажыңны, кажаа-хорааны ту- дуп чораан. Ийме суурнуң баш- тайгы бажыңнарын, Шык-Адаа деп черге бирги школазының

таваан салган. Суурга чеди ба- жыңның, бир школаның тудуг- жузу — бистиң өгбө кырган- ачавыс.

1941 чылда дайын эгелээн. Фронтуга дуза кылдыр беш ду- гаар арбандан эң хөй чылгыны, шарыны Намзын Монгуш сал- ганын ол үеде арбан даргазы Ондар Хур-Базыр Дорушович сактып чугаалаан.

Өгбөвис малды, ылаңгыя чылгыны, дыка хөйну азырап чораан. Ооң чылгызы суг ижер- ге, Кужур суу кезек үзүктели бээр турган.

Кырган-ававыс Долума Шыыраповна Ондар кончуг ше- вер даараныкчы кижиге чораан. Дайын үезинде шериглерге ал- гыдан даараан айтыр салаалыг, улуг эргектиг хол-хаптарын, идиктерни, алгы тоннарын хөйү-биле белекке кызыл кош таварыштыр сөңгөзөн.

Намзын акый чылгызында
Агы-даа бар, көгү-даа
бар.

Долума чаавай
тоннарында
Торгу-даа бар,
манчык-даа бар

деп, Шеле-Кужур чону ыр- лажып чораанын Эки-оол акый

деп кижиге дыңнаан-дыр.

«Бажың тудар» деп аты- кирген кырган-ачам улуг огу Көк-оолга Көгез-Булакка ба- жың туткан. Оозу ам Чадаана- да бар, ынаар көжүрө берген. Ий- меге Базыр-оолга бажың туду- бээрге, Кызылче огу көжүр- гөш, чурттап ор. Кырган-ачам- ның черле анаа органын уруу мээң авам, көрбээн. Бети дие- дужамык, кижен, чүгөн дээш- ле, ол аъттың херекселдерин ачазы кылып олурар. Өгбө кы- рган-ачазын шевер, ажилчы, хүндүлээчел, чонзураан оолда- ры Эрес Николаевич Монгуш, Аяс Көгел-оолович Манзынмаа дөзөөннер.

Амгы үеде чурттап чораан болза, та кандыг ажил-үүлө- нүп бүдүрүп алган турар кижиге ол. Тываның бир эки кижилериниң бирээзи мээң өгбө кырган-ачам Намзын Сериин-Турарович Монгуш чурттап чораан деп чү- вени таныыр кижилер номчуур боор деп идегедим. Эштерим, төрөлдөм база тыва чонуну төөгүзүн утпайн, эвээш-биче- даа болза, кырган улустунуң чугаазын бижип ап чоруур кыйгырдым.

Ренат ОНДАР.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор — 2-01-35, редакторнуң дузалакчысы — 2-30-69, редакторнуң оралакчысы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харысалгалыг секретарь — 2-40-77. **КИЛДИСТЕР:** Нийтиел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама.

Тираж 6079. Чагыр 132. Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы- биле эргелели «Шын» солуну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — **ПН № ТУ17-00068.** Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактыларды дыңнадылгы дээш авторлар боттары харыылаар.